

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ : ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ : ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Μεταπτυχιακή Εργασία
Επιβλέπων : Γ. Βαβουρανάκης

Ζητήματα αναγνωσιμότητας,
οριοθέτησης και προσβάσεων
στην Κνωσό

Από το θεωρητικό πλαίσιο προς μία ενδεικτική
μελέτη περίπτωσης

Μανώλης Παπαδάκης · Ακαδημ. Έτος 2017-2018

Εισαγωγή

*[...Σταθήκαμε σε μια τετράγωνη κολόνα από γυαλιστερή γυψόπετρα, που απάνω της ήταν χαραγμένο το ιερό σημάδι, το διπλοπέλεκο. Ο αβάς έσμιξε τα χέρια, λύγισε μια στιγμή το γόνατο και τα χείλια του σάλεψαν, σαν να προσεύχονταν...]**

Μιλώντας για το κνωσιακό τοπίο, θα πρέπει κανείς να υποτάξει ένα, εννοιολογικά δυσανάγνωστο και ογκώδες παλίμψηστο ιστορικών συγκυριών και κοιτασμάτων συλλογικής μνήμης, έτσι ώστε, εποπτικά και μόνο να καταφέρει να καταστήσει δόκιμο τον οποιονδήποτε συλλογισμό. Αυτό που πραγματικά όμως φαίνεται το δυσκολότερο όλων κατόρθωμα, είναι αυτός ο συλλογισμός να είναι πραγματικά μία συνιστώσα ενός ρεύματος που ίσως καταφέρει να ανατρέψει αδόκιμους συντηρητισμούς γύρω από μία γνώριμη για τον χώρο κατάσταση, η οποία και αντικατοπτρίζει τα μεγάλα κενά στο ερμηνευτικό πλαίσιο που καλείται τόσο ο ακαδημαϊκός χώρος όσο και η πολιτεία να επιλύσουν. Πόσο εύκολη είναι όμως μία τέτοια προσπάθεια; Η Κνωσός είναι ένας τόπος που δύσκολα επιδέχεται επανανοηματοδότησης, όχι μόνο λόγω της καθοριστικής για το τοπίο σκηνογραφίας του Έβανς, ούτε γιατί κάτω από αυτή τη σκηνογραφία κρύβει το σημαντικότερο ίσως παλίμψηστο της κατοίκησης στο νησί. Ένας από τους κυριότερους λόγους είναι ότι αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μέσα ανάγνωσης της ιστορίας της αρχαιολογίας στην Κρήτη αλλά και του τρόπου που η ίδια αυτή επιστήμη επηρέασε την ταυτότητα του τόπου. Μελετώντας κανείς διεξοδικά την ιστορία της ανασκαφής μπορεί εξίσου να έχει μία εποπτική εικόνα των σημαντικότερων γεγονότων της σύγχρονης ιστορίας του νησιού. Σημαντικός είναι επίσης και ο ρόλος του μνημείου στην ευρύτερη τοπογραφία, καθώς με μία προσεκτική ανάγνωση μπορεί κανείς να διδαχθεί [όπως εξάλλου και σε αρκετούς αρχαιολογικούς χώρους] τις νομοτέλειες που διέπουν αιώνες τώρα την κατοίκηση στην περιοχή. Παράγοντες όπως οι παραπάνω, λιγότερο γνωστοί στο ευρύ κοινό, γεννούν και τα ζητήματα που προσπαθεί να επιλύσει η παρακάτω εργασία.

Κύριο μέλημα της εργασίας είναι να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ώστε να επιτευχθεί μία βαθύτερη ανάγνωση του αρχαιολογικού χώρου από όλους εξίσου τους επισκέπτες, και τελικά να καταστεί το κυρίαρχο αφήγημα του ανακτόρου τμήμα ενός μεγαλύτερου, τοπογραφικού κυρίως αφηγήματος, δίνοντας ταυτόχρονα βήμα σε ένα μεγαλύτερο φάσμα από εναλλακτικά αφηγήματα, και καθιστώντας έτσι την εικόνα του τοπίου πιο ολοκληρωμένη. Μέχρι τώρα, η ανάγκη αρκετών ομάδων επισκεπτών να αποκαλύψουν ένα αυθεντικό τμήμα της ταυτότητας του τόπου μέσα στο σύγχρονο τοπίο με τη μορφή μίας ετεροτοπικής μετάβασης σε ένα εξίσου αυθεντικό αφήγημα, μπορούσε να καλυφθεί μόνο μέσα από μεμονωμένα και ετερόκλητα στοιχεία της σύγχρονης ταυτότητας της Κνωσού. Ένα νέο υπόβαθρο για τη σύνθεση των παραπάνω στοιχείων σε ένα αφήγημα συνεκτικό και δόκιμο, δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνει και μία ενδεδειγμένη ανάγνωση της τοπογραφίας όπως επίσης και των ιστορικών συγκυριών που καθόρισαν και καθορίστηκαν από τον τόπο αυτό. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον παραπάνω συλλογισμό, μέσα στο σύγχρονο αφήγημα της Κνωσού οφείλουν να ενταχθούν τόσο τα αναρίθμητα, άγνωστα στο ευρύ κοινό, στοιχεία της αρχαίας και [κυρίως] νεότερης ιστορίας του τόπου [πέραν των επεμβάσεων στα αρχαιολογικά κατάλοιπα], όσο και τα στοιχεία της ιδιαίτερης τοπογραφίας που συνετέλεσαν στον τρόπο με τον οποίο κατοικήθηκε η εν λόγω περιοχή. Η εργασία, για αυτόν ακριβώς το λόγο, αφορά μία σχεδιαστική πρόταση, μέσα στην οποία θα διακρίνονται χωρικά οι παραπάνω νομοτέλειες. Εφόσον το θεωρητικό υπόβαθρο καταστεί σαφές, είναι σημαντικό να εξεταστεί και ο τρόπος που σημαντικές συνιστώσες του αφηγήματος [εγγύς του ανακτόρου αρχαιολογικοί χώροι, περιμετρικές διαδρομές, οικισμοί κ.ά.] μπορούν να αποτελέσουν τμήματα μίας νέας σύνθεσης, ικανής να αποδώσει την πληρέστερη εικόνα της Κνωσού, όχι πλέον ως μνημείο αλλά ως τμήματος ενός ευρύτερου τόπου μνήμης. Η προστασία αλλά και η ανάδειξη ενός τέτοιου σύνθετου δικτύου απαιτεί μία ενδιαφέρουσα πρόκληση, ο αντίκτυπος της οποίας μπορεί να αποτελέσει και μία γόνιμη αυτοκριτική στο θεωρητικό πλαίσιο που την υποστηρίζει.

Κατανοώντας ότι στα πλαίσια μίας διπλωματικής εργασίας δεν είναι δυνατόν να εκπονηθεί μία τέτοιας κλίμακας μελέτη, η σχεδιαστική πρόταση περιλαμβάνει ένα μέρος του παραπάνω οράματος, που θα είναι όμως σε θέση να καταστήσει το παραπάνω υπόβαθρο εφικτό ως ένα βαθμό, καλύπτοντας

ταυτόχρονα και ένα μέρος της προστασίας και ανάδειξης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Πρόκειται ουσιαστικά για μία πρόταση μετάβασης. Η μετάβαση αυτή αφορά αρχικά την αποδόμηση του κυρίαρχου αφηγηματικού μοντέλου και των χωρικών του ορίων με σκοπό μία ολοκληρωμένη σύνθεση προσβάσεων και διαδρομών που θα περιλαμβάνει, τόσο τα ιδιαίτερα στοιχεία της κρητικής υπαίθρου όσο και το σύγχρονο κτηριακό απόθεμα στην εγγύς περιοχή, δηλαδή τους οικισμούς της Κνωσού. Μεταβατική, βέβαια, θεωρείται και η κλίμακα της μελέτης, καθώς αν ήθελε κανείς να υλοποιήσει ένα τέτοιο έργο σε ολόκληρο το εύρος της κοιλάδας, χωρίς να έχει πρώτα ιεραρχήσει ενότητες μέσα από το σύνολο των επεμβάσεων, το εγχείρημα θα οδηγούσε μάλλον σε αποτυχία. Συνεπώς, μελετάται επί της ουσίας ο σχεδιασμός ενός βήματος προς τη συνολική πρόταση διαχείρισης, θέτοντας με αυτόν τον τρόπο και ένα μετρήσιμο δείγμα στον χώρο, έτσι ώστε το υπόβαθρο που επιδιώκεται να προκύψει σταδιακά μέσα από την κριτική και τον επανασχεδιασμό που γίνεται από το ένα βήμα προς το επόμενο.

Η δυνατότητα αναθεώρησης επάνω σε κάθε βήμα θα δώσει στο νέο αφήγημα τη δυνατότητα να μπορεί να αναδιαμορφώνεται μέσα από δυναμικές αναθεωρητικές διαδικασίες, ώστε να μην απειλείται από ιδεολογικά τέλματα αλλά, αντιθέτως, να μπορεί διαρκώς να αυτοπροσδιορίζεται σε συνάρτηση με το εκάστοτε κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο. Για να προκύψει όμως αυτή η δυναμική μέσα από την πρόταση θα πρέπει να προηγηθεί μία προσέγγιση στο θεωρητικό πλαίσιο που καλείται να αναλυθεί ως ένα βαθμό, ώστε στη συνέχεια να ενταχθεί και το ίδιο, μέσα από το σχεδιασμό, στην πρόταση διαχείρισης. Ο ρόλος του θεωρητικού πλαισίου είναι κυρίως αποδομητικός ώστε να προτάξει την αναγκαιότητα για την στροφή του αφηγήματος από τα [αρχιτεκτονικά κυρίως] μνημεία προς ένα ευρύτερο δίκτυο τόπων μνήμης. Αποτελεί, παρόλα αυτά, απαραίτητο στάδιο προς τη σύνθεση της σχεδιαστικής πρότασης και μέρος της ευρύτερης ανάλυσης που ακολουθεί.

Ο αρχαιολογικός χώρος της Κνωσού αποτελεί σήμερα αντικείμενο μελέτης, προστασίας και ανάδειξης αρκετών φορέων, επιστημονικών, διοικητικών, θεσμικών και πολιτιστικών. Το ενδιαφέρον για την Κνωσό – από οποιονδήποτε των παραπάνω χώρων και αν προέρχεται – αποτελεί στοιχείο διαχρονικό και αναπόσπαστο πλέον τμήμα της ταυτότητάς του τόπου. Ωστόσο, η υψηλή του επισκεψιμότητα και ο γενικότερος αντίκτυπος του στην αναπτυξιακή πολιτική της Κρήτης έρχονται σε αντίστιξη με τα πολυάριθμα προβλήματα στη διαχείρισή του. Λόγω της εμβληματικότητάς του και του ευρύτερου πλήθους μνημειακών αξιών που το διέπουν [για τις αξίες βλ. (Λαμπρινουδάκης, 2006)], το ανάκτορο της Κνωσού συγκεντρώνει το μεγαλύτερο αριθμό επισκεπτών στο νησί ετησίως, έναν αριθμό που ελάχιστοι χώροι παρουσιάζουν πανελλαδικώς, μετά τον Ιερό Βράχο της Ακρόπολης [βάση των δεδομένων στους δημοσιευμένους πίνακες της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (<https://www.statistics.gr/statistics/-/publication/SCI21/-/>)]. Το πλήθος αυτό των επισκεπτών και ο τρόπος με τον οποίο συνωστίζονται γύρω από το μνημείο εγείρει αρκετά ερωτήματα ως προς τον τρόπο που προβάλλεται το ίδιο το μνημείο. Δε γίνεται λόγος εδώ βέβαια για τον τρόπο που ο μαζικός τουρισμός έχει επηρεάσει τον τόπο γενικότερα – φαινόμενο που αποτελεί ξεχωριστό ζήτημα και δεν χρειάζεται να αναλυθεί σε αυτή την εργασία – αλλά, πιο συγκεκριμένα, για τον αντίκτυπο που αυτή η υπέρβαση της χρήσης του χώρου έχει για το μνημείο αυτό καθεαυτό αλλά και την ευρύτερη περιοχή. Προφανώς το μνημείο δεν έχει σήμερα την ίδια χρήση με αυτήν που καταγράφεται έναν αιώνα πριν, ούτε σε πλήθος επισκεπτών αλλά ούτε και ως προς τον τρόπο που ο ίδιος ο χώρος βιώνεται. Το ανάκτορο στον 21ο αιώνα έχει φτάσει να αποτελεί ένα τοπόσημο στο οποίο, σχεδόν προσκυνηματικά θα έλεγε κανείς, συγκεντρώνονται επισκέπτες ώστε να το θαυμάσουν όσο χρόνο θα τους ορίσει κάποιος/α ξεναγός ή συνοδός και να το εντάξουν, πλέον ως σταθμό, μέσα στο ευρύτερο τουριστικό πακέτο που τους έχει προσφερθεί, το οποίο συνήθως περιλαμβάνει το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και μερικά μνημεία της Βενετοκρατίας εντός της πόλης του Ηρακλείου (Solomon, 2006a & 2008). Ο ρόλος του ανακτόρου ως σταθμός στον τουριστικό

οδηγό ενός μοντέλου μαζικής τουριστικής ανάπτυξης δείχνει να αλλοιώνει όχι μόνο το μνημείο αλλά και τις ίδιες τις διαδικασίες νοσηματοδότησης του τοπίου και συγκρότησης της συλλογικής μνήμης (Solomon, 2005, 2006a, 2006b & 2008; Hamilakis, 2002, 2006 & 2015). Η παρωπιδική αυτή πολιτική λειτουργίας του χώρου φαίνεται προβληματική και επικίνδυνη για τη βιωσιμότητα του χώρου. Αυτός ο κίνδυνος διακρίνεται σε τρεις βασικές παραμέτρους. Η πρώτη αφορά την περιορισμένη επαφή του επισκέπτη με το χώρο, τόσο χρονικά όσο και χωρικά. Ο τυπικός επισκέπτης στο μοντέλο του μαζικού τουρισμού, έχοντας ήδη περιορισμένο χρόνο παραμονής στο νησί (πόσο μάλλον στα μνημεία του), αναγκάζεται εκ των συνθηκών να καταναλώσει ένα περιορισμένο μέρος του πολιτιστικού αγαθού που λέγεται Κνωσός σε μία συνεπτυγμένη εκδοχή ενός αναχρονιστικού αφηγήματος.

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο ολοκληρώνεται η όποια προσπάθεια μύησης και ο επισκέπτης αναπόφευκτα ταυτίζει αυτά τα όρια ως το όριο του μινωικού κόσμου, χωρίς να είναι σε θέση να αντιληφθεί τη θέση και το μέγεθος της αρχαίας πόλης που κυκλώνει το προϊστορικό ανάκτορο, τη θέση της ίδιας της πόλης στην κοιλάδα του ποταμού Καιράτου καθώς και τα σημαντικά προϊστορικά μνημεία που βρίσκονται διάσπαρτα στην ευρύτερη περιοχή γύρω από το ανακτορικό συγκρότημα. Έτσι, ο επισκέπτης, έχοντας διαμορφώσει μία στρεβλή εικόνα για το μνημείο και την ιστορία του τόπου, όχι μόνο μεταφέρει αυτή την εικόνα μαζί στον τόπο του, αλλά σπανίως έχει την ευκαιρία να την αποκαταστήσει εφόσον δεν θα έχει σοβαρό λόγο να επιστρέψει στο μνημείο που [κατά την αντίληψή του] δεν έχει να του προσφέρει μία πληρέστερη εικόνα για τον πολιτισμό της προϊστορικής Κρήτης – πόσο μάλλον όταν γίνεται λόγος για μία πιο ενδελεχή ανάγνωσή του.

Η δεύτερη παράμετρος σχετίζεται με την πορεία της αρχαιολογικής έρευνας και τον τρόπο που τις τελευταίες δεκαετίες το κυρίαρχο αφήγημα έχει αποδομηθεί, αφήνοντας ένα τεράστιο ερμηνευτικό κενό το οποίο, κυνικά πλέον, πληρώνεται με θραύσματα από ετερόκλητες και αναχρονιστικές θεωρίες που συνθέτονται σχεδόν αυτοσχεδιαστικά κατά τις αναρίθμητες ξεναγήσεις και δραστηριότητες παρα-αρχαιολογικών φορέων στο χώρο. Παρόλο που το συγκεκριμένο ζήτημα του αφηγήματος θα αναλυθεί σε βάθος παρακάτω, είναι σημαντικό εδώ να τονιστεί ο τρόπος με τον οποίο το παραπάνω φαινόμενο επηρεάζει άμεσα τη λειτουργία του χώρου, συμβάλλοντας σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση αυτής της στρεβλής εικόνας της Προϊστορικής Κρήτης. Ο περιορισμός των επισκεπτών στο χώρο, καθώς και οι περιφράξεις του ανακτορικού συγκροτήματος οδηγούν στην τρίτη παράμετρο, εξίσου σημαντική συνιστώσα του κινδύνου για τη βιωσιμότητα του χώρου. Η τρίτη παράμετρος αν και αποτελεί συνέχεια της πρώτης, αναφέρεται σε έναν ιδιαίτερο διαχειριστικό κίνδυνο, αυτόν της συνολικής διαδικασίας επανένταξης των καταλοίπων στο σύγχρονο κρητικό τοπίο, και όχι στην στρεβλή εικόνα που παρουσιάζεται μέσα από την ανάδειξη του μινωικού κόσμου. Η περιορισμένη πρόσβαση στα μνημεία και τον περιβάλλοντα χώρο της Κνωσού έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό του επισκέπτη από το τοπίο που συνετέλεσε στην αρχιτεκτονική που αποσπασματικά πλέον μπορεί να διαβάσει κανείς στο ανακτορικό συγκρότημα. Το μνημείο, καταλήγει να φαίνεται ένα αποστειρωμένο τμήμα αρχαιολογικού πάρκου, μέσα στο οποίο μόνο αυτοαναφορικά πλέον μπορεί το ίδιο να υποστηρίξει τον εαυτό του. Τόσο τα μέτρα για συγκεκριμένες καλλιέργειες [αμπέλια και ελαιόδεντρα] εντός των κηρυγμένων αρχαιολογικών ζωνών όσο και το ίδιο το δίκτυο των οικισμών εγγύς του αρχαιολογικού χώρου μοιάζουν αδρανείς ενότητες, που δύσκολα μπορούν υπό την ισχύουσα πολιτική να προσδώσουν μία συνοχή στο τοπίο που βιώνει κανείς κατά την προσέγγιση του μνημείου.

Το ανακτορικό συγκρότημα εντάσσεται – γεωγραφικά τουλάχιστον – σήμερα περισσότερο στην κρητική ύπαιθρο [όπως τουλάχιστον αυτή ορίζεται στις κηρυγμένες αρχαιολογικές ζώνες] και την ψηλή βλάστηση των διαμορφώσεων του Evans παρά σε ένα πολεοδομικό ιστό, όπως δηλαδή λειτουργούσε στην αρχαιότητα. Πέρα από το γεγονός ότι είναι δύσκολο για κάποιον που μπορεί να γνωρίζει το

παραπάνω ιστορικό πλαίσιο, να ξεπεράσει αυτήν την αντίστιξη, γίνεται ολοένα πιο σαφές ότι η αναίρεσή της πιθανώς να δημιουργήσει σοβαρότερα ερμηνευτικά, και εν γένει διαχειριστικά, προβλήματα. Η τρίτη αυτή παράμετρος, παρόλο που άπτεται μίας αρκετά μεγαλύτερης κλίμακας μελετών, οφείλει ως ένα βαθμό να ληφθεί υπόψιν, αν ο στόχος είναι μία ολιστική διαχείριση. Οι παραπάνω όμως παράμετροι δεν είναι άγνωστες στους φορείς που διαχειρίζονται το χώρο. Ο τρόπος που λειτουργεί σήμερα η Κνωσός είναι αποτέλεσμα μίας διαχρονικής σύγκρουσης συμφερόντων και ιδεολογιών μεταξύ φορέων [ακαδημαϊκών, τουρισμού, διοίκησης, πολιτιστικών κ.ά.]. Ο σταθμός των λεωφορείων και των ταξί, τα καταστήματα, τα εστιατόρια οι ομάδες ξεναγών, οι πορείες των επισκεπτών, τα όρια των χώρων, οι θέσεις στάθμευσης και πρόσβασης, όλα υπάγονται, εκτός από ένα επίσημο θεσμικό πλαίσιο, και σε άγραφους κανόνες μέσα από τους οποίους, ως άλλο οικοσύστημα, το μνημείο λειτουργεί σύμφωνα με τις ανάγκες των διαχειριστών του. Συνεπώς η υφιστάμενη κατάσταση δεν αντικατοπτρίζει κάποιο γενικό σχέδιο διαχείρισης, το οποίο απέτυχε ή έχει αναθεωρηθεί, αλλά μία συνισταμένη πολλών και ανταγωνιστικών συμφερόντων, η οποία μοιραία καθορίζει την εμπειρία των επισκεπτών και, ακόμα περισσότερο, την ίδια την ταυτότητα του τόπου. Το αποτέλεσμα είναι διαρκώς μεταβαλλόμενες δυναμικές, οι οποίες είναι σε θέση να ελέγχουν, όχι συγκεκριμένες μόνο παραμέτρους, αλλά το ίδιο το μνημείο, πλέον ως πολιτιστικό αγαθό, διεκδικώντας σημαντικές αξιώσεις στη διαχείρισή του.

Προσπαθώντας να διαχειριστεί την παραπάνω κατάσταση, το Υπουργείο Πολιτισμού σε συνεργασία με φορείς από την τοπική αυτοδιοίκηση, έχουν προβεί σε μελέτες, μικρής ή μεγάλης κλίμακας. Ενδεικτικά, μέσα από την Α' φάση της πιο πρόσφατης διαχειριστικής μελέτης από την Περιφέρεια Κρήτης το 2013 μπορεί κανείς να αποκτήσει μία εποπτική εικόνα από το ευρύτερο φάσμα μελετών που προδίδουν τη συνεχή και μόνιμη αγωνία για τη διαχείριση του χώρου τον τελευταίο αιώνα. Την ίδια στιγμή το μνημείο υστερεί θεσμικής προστασίας, από την αρκετά πρόσφατη κήρυξή του και οριοθέτησή του ως αρχαιολογικό χώρο [ΦΕΚ 55/ΑΑΠ/30-3-2011], τις ζώνες προστασίας [ΦΕΚ 282/ΑΑΠ/31-10-2011] και την οριοθέτηση των εγγύς οικισμών [ΦΕΚ 223/ΑΑΠ/2-9-2011] μέχρι την πολυετή προσπάθεια των τοπικών φορέων για την ένταξή του στον κατάλογο της UNESCO – την τελευταία φορά που ανέκυψε το θέμα ήταν το Μάρτιο του 2017 με αφορμή την διεθνή συνάντηση της επικουρικής επιτροπής σύμβασης της UNESCO στην Κρήτη. Το ζήτημα, ως εκ τούτου, δεν αφορά μόνο μία δοκιμασία πλήρωσης του ιδεολογικού κενού που η σύγχρονη διαχείριση καλείται πλέον να επιλύσει υπό δεδομένες ανάγκες και παραμέτρους. Τείνει περισσότερο να αφορά την ανάγκη ενός ριζικού επαναπροσδιορισμού του αρχαιολογικού χώρου. Ο επαναπροσδιορισμός αυτός, θα πρέπει να είναι σε θέση να επιτρέψει την ανάπτυξη επικουρικών αφηγηματικών και χωρικών συνθέσεων, μέσα από τις οποίες θα μπορέσουν να δράσουν λειτουργίες ανάδειξης, όχι ανταγωνιστικά προς το μινωικό αφήγημα και το ανακτορικό συγκρότημα που το πρεσβεύει, αλλά ως τμήμα ενός ευρύτερου δικτύου μύησης στο κνωσιακό τοπίο, μέρος του οποίου θα αποτελεί και το ανάκτορο. Μία τέτοιου είδους διαχείριση θα μπορέσει να αντιμετωπίσει πολλαπλά μέτωπα που αντιπροσωπεύουν μορφές του ίδιου ουσιαστικά προβλήματος, δηλαδή ως τι πραγματικά θα πρέπει να αντιμετωπίζεται η Κνωσός.

Όταν επιλυθεί σωστά αυτό το τόσο βαθύ και πολυετές ζήτημα, θα μπορέσουν ευκολότερα να λυθούν διαδοχικά τα περισσότερα από τα υπόλοιπα ζητήματα. Καλύτερη κατανομή των επισκεπτών στο χώρο, λιγότερες φθορές στα κατάλοιπα, εναλλακτικές πηγές εσόδων στις εμπορικές χρήσεις του χώρου αλλά και ένα ευρύτερο δίκτυο επιλογών ξενάγησης θα είναι μόνο μερικά από τα αποτελέσματα που θα περιβάλλουν τη νέα πολιτική διαχείρισης. Για να εμβαθύνει όμως κανείς σε ένα τόσο ριζικό πρόβλημα ταυτότητας, θα πρέπει να ξεκινήσει με το θεωρητικό υπόβαθρο, ακολουθώντας το νήμα προς τα πίσω, ώστε να διαμορφωθεί εκ νέου ένα θεωρητικό υπόβαθρο, ενήμερο ως προς τις επιταγές της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας αλλά και των βιώσιμων διαχειριστικών πολιτικών.

Μία σύντομη τοπογραφία

Σε έναν τόπο με μορφές οργανωμένης κατοίκησης ήδη από τη Νεολιθική Περίοδο όπως η Κνωσός (Μαντέλη, 1991; 2011; Manteli & Evely, 1995), τα κατάλοιπα των πολιτισμών αποτελούν συνήθως ένα μοναδικό παλίμψηστο, του οποίου στρώματα και ιστορικές φάσεις μπορούν ως ένα βαθμό να διαβαστούν και σήμερα. Η εργασία, έχοντας σκοπό να εμβαθύνει σε τρόπους ανάδειξης του σύνθετου αυτού ψηφιδωτού, οφείλει αρχικά να αναδείξει τα κυριότερα στοιχεία που είναι σε θέση να συνθέσουν μία πληρέστερη εικόνα για τις διαδοχικές ιστορικές φάσεις του τόπου. Τα σημεία αυτά αφορούν, εκτός των άλλων, και μνημεία που τα αρχιτεκτονικά τους κατάλοιπα διατηρούν ίσως τον καλύτερο βαθμό αναγνωσιμότητας και επισκεψιμότητας.

Τα προϊστορικά μνημεία ξεχωρίζουν ανάμεσα στο πλήθος των ανασκαφικών θέσεων και αφορούν κυρίως τη Νεοανακτορική φάση κτισμάτων (Hood, 1981). Φέρουν τα χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής που αναγνωρίζεται στην Μινωική Κνωσό και στις, αρκετά ευρύτερες, περιοχές επιρροής της (Hitchcock, 2005; 2008). Με κέντρο το κύριο ανακτορικό συγκρότημα μπορεί κανείς να εντοπίσει στα βορειοδυτικά το συγκρότημα του Μικρού Ανακτόρου, στα βορειοανατολικά τη Βασιλική Έπαυλη, στα νοτιοδυτικά τον Ξενώνα, ακόμα νοτιότερα την Οικία του Ιερέα και το Βασιλικό Τάφο–Ιερό, τα κύρια δηλαδή προϊστορικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην εγγύς περιοχή, καθώς, διαθέτοντας ένα επαρκές σύνολο αυθεντικών στοιχείων και έχοντας υποστεί τις εκτενέστερες επεμβάσεις αναστήλωσης, μπορούν – υπό ορισμένες συνθήκες – να καταστούν και επισκέψιμα. Παρόλο που τα συγκεκριμένα μνημεία, αν και αναστηλωμένα ως ένα βαθμό, δεν αποκαθιστούν ως σύνολο την εικόνα της πόλης, είναι ικανά [σίγουρα ικανότερα των υπολοίπων] να δώσουν τη βασική ιδέα για τη μορφή και το ύφος της αρχιτεκτονικής των ανώτερων ιεραρχικά ομάδων της μινωικής κοινωνίας (Hitchcock, 2006; Driessen, 1982). Ένας ουσιαστικότερος λόγος, βέβαια, που τα παραπάνω κτήρια αποτελούν σημαντικό εργαλείο στην ανάδειξη της προϊστορικής πόλης, είναι η δυνατότητα που προσφέρουν, σε συνδυασμό με συνοδευτικό ενημερωτικό υλικό [πινακίδες, οδηγούς, ξεναγήσεις, εφαρμογές πολυμέσων κ.ά.], για μία βαθύτερη κατανόηση των πολιτικο-κοινωνικών διαδικασιών που συνετέλεσαν στη σταδιακή εμφάνιση των ανακτορικών συγκροτημάτων στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού.

Ακολουθώντας εποπτικά την εξέλιξη του οικισμού από τη Νεολιθική Περίοδο ως το τέλος των Ανακτόρων, κυρίως μέσα από την περιγραφή του C. Macdonald (2010) [ως την πλέον πρόσφατη και συνεκτική περιγραφή], μπορεί κανείς να αναγνωρίσει τις βασικές ανάγκες της προϊστορικής πόλης που έρχεται να καλύψει το μινωικό ανάκτορο. Μπορεί να γίνει αντιληπτός ο ρόλος της αρχιτεκτονικής, πέρα από συμβολισμούς ή τη δήλωση μιας θέσης στην κοινωνική ιεραρχία, ως ένα σκηνικό για ένα ευρύ φάσμα από διεργασίες, τελετές και κάθε είδους δρώμενα, τα οποία, στους ανακτορικούς χρόνους αντλούν δύναμη τόσο από τον χώρο [ανάκτορο] όσο και από τον τόπο [λόφος Κεφάλα] στον οποίο λαμβάνουν χώρα (Day & Wilson, 2002; Barret & Damilati, 2004; Hitchcock, 2006). Παρά την ταύτιση, σε αρκετές περιπτώσεις, των δύο παραπάνω εννοιών, έχει σημασία να τονιστεί ότι στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της προϊστορικής Κρήτης παρουσιάζεται σε μεγάλο βαθμό αυτή η ιδιαίτερη ανάγνωση μέσα από το συγκεκριμένο ερμηνευτικό πλαίσιο, αυτό δηλαδή που υποστηρίζει την ύπαρξη μηχανισμών παραγωγής συλλογικής μνήμης μέσα από τη λειτουργία του ανακτόρου (Day & Wilson, 2002, Catapoti, 2006, Driessen, 2010b). Οι μηχανισμοί αυτοί είναι που συνδιαμορφώνουν, ήδη από τη Νεολιθική Περίοδο το χαρακτηριστικό ύφος της αρχιτεκτονικής που επικρατεί τη Νεοανακτορική Περίοδο, ένα ύφος που, έπειτα από εκτεταμένες καταστροφές της πόλης και του ανακτόρου [φυσικές και ανθρωπογενείς], αρχίζει και χάνει την ταυτότητα και την αναγκαιότητά του (Driessen, 1995).

Ήδη από τον 13ο αιώνα υπάρχουν μεταβολές στην πυκνότητα και τη θέση των κατοικιών, όπου, σε συνδυασμό και με τις ελάχιστες ενδείξεις για τη λειτουργία του ανακτόρου, υποθέτει κανείς ότι η ταυτότητα της πόλης, όπως αυτή εκφράζεται μέσω του ανακτόρου της, τουλάχιστον ως τη Νεοανακτορική Περίοδο, έχει αλλάξει. Παρά το γεγονός ότι στην Κνωσό δείχνει να συνεχίζεται η κατοίκηση με την ανάλογη αγροτική εκμετάλλευση της περιοχής και στους αιώνες της μυκηναϊκής επιρροής, ελάχιστα στοιχεία έχουν έρθει στο φως από τη συγκεκριμένη περίοδο. Εδώ η αντίφαση μεταξύ της έλλειψης στοιχείων για τους κατοίκους της περιοχής και το πλήθος στοιχείων από ταφές, κεραμική και αξιόλογα αρχιτεκτονικά μέλη δείχνει [με ελάχιστες εξαιρέσεις] μία μετατόπιση του κέντρου, τόσο του οικιστικού όσο και του διοικητικού. Κατά τον Hood (1981: 16-22) μία αντίστοιχη μετακίνηση του οικιστικού κέντρου βορειότερα της προϊστορικής πόλης κατά την Κλασική Περίοδο φαίνεται να διατηρείται ως και τα Ρωμαϊκά χρόνια, πιθανόν κάτω από τα Ρωμαϊκά κατάλοιπα αυτά καθεαυτά, που δεσπόζουν ακόμη βορειοανατολικά της Ακρόπολης. Τα αρχιτεκτονικά αυτά κατάλοιπα, εκ των οποίων τα κυριότερα είναι η λεγόμενη Βίλα Διονύσου και η Ρωμαϊκή Βασιλική, αποτελούν μάλλον το καλύτερα διατηρημένο και αξιόλογο σύνολο μνημείων [ανά εποχή] μετά τα προϊστορικά.

Η έκταση της Ρωμαϊκής πόλης, αρκετά μεγαλύτερη των προγενέστερων, καλύπτει ένα ευρύτερο τμήμα της κοιλάδας και των υψωμάτων της [Γυψάδες, Κεφάλα, Ακρόπολη], με εκτενή έργα στην περιοχή, όπως το υδραγωγείο, τμήματα του οποίου σώζονται ακόμη, και μάλιστα κοντά στις χαράξεις των μεταγενέστερων βενετικών και αιγυπτιακών (Hood & Smith, 1981: 23-24). Η αδυναμία οχύρωσης της περιοχής, ωστόσο, σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες, έπληξε ανεπανόρθωτα την ανάπτυξη της Κνωσού ήδη από τα πρώτα Βυζαντινά χρόνια, καθώς το σύνολο των διοικητικών λειτουργιών πιθανότατα μεταφέρθηκε προς τον στοιχειωδώς οχυρωμένο ως τότε Χάνδακα, σε μία πολιτική άμυνας ενάντια στις Σλαβο-Αραβικές επιδρομές. Έτσι, προκύπτει η υπόθεση της σταδιακής συρρίκνωσης της πόλης σε έκταση και επιρροή, με την αντίστοιχη πύκνωση των υπόλοιπων λειτουργιών γύρω από τον πρώτο βυζαντινό ναό στη σημερινή θέση του οικισμού Μακρυτοίχος, σηματοδοτώντας ουσιαστικά και τη διαδικασία συγκρότησης του παλαιότερου των σύγχρονων οικισμών της περιοχής, τον ομώνυμο Μακρυτοίχο (Hood & Smith, 1981: 26-29). Παρά τα σοβαρά πλήγματα από φυσικές και ανθρωπογενείς καταστροφές (Puglisi, 2013; Jusseret & Sintubin (eds.) [συλλογή άρθρων], 2017), οι τρεις σοβαρές

μετατοπίσεις στην ιστορία της κατοίκησης της Κνωσού που συνοψίζοντας τονίζει ο Hood αφορούν αποκλειστικά τις ανατροπές στην εξουσία [άνακτες μυκηναϊκού τύπου, αρχαϊκές και κλασικές πόλεις κράτη] και, πέρα από την εξουσία αυτή καθεαυτή, τον τρόπο οργάνωσης και ρύθμισης της κοινωνικής ζής [Ρωμαϊκή αποικία]. Το γεγονός ότι τα χαρακτηριστικότερα μνημεία στην Κνωσό αποτελούν κατάλοιπα από τις δύο εποχές, κατά τις οποίες ο τόπος γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή του [Μινωικά και Ρωμαϊκά], δεν είναι τυχαίο. Κατά τις δύο αυτές εποχές ο τόπος φιλοξένησε επίσης τους περισσότερους κατοίκους, στοιχείο καθοριστικό για τη μορφή των πόλεων και το δημόσιο χώρο που προέκυπτε και λειτουργούσε, πάντοτε βέβαια στη βάση των εκάστοτε ιστορικο-κοινωνικών συμφραζομένων. Παρά τις αναφορές του Hood για μνημειώδη κτίσματα [ναοί, τύμβοι, ηρώα κ.ά.] εγγύς του ανακτόρου, μετά τη Μινωική επιρροή φαίνεται να μεταβάλλεται ριζικά και η εν γένει διαδικασία νοηματοδότησης του τόπου, σε άμεση σχέση με την κατοίκηση, την οικονομία και τη [χθόνια] λατρεία της περιοχής. Παρόλο που το ανάκτορο λειτουργούσε ως εργαλείο άσκησης αυτής της επιρροής, δεν φαίνεται να καταφέρνει, εν τέλει να τη διατηρήσει.

Αυτήν ακριβώς την επιρροή θα έρθει τον 20ό αιώνα να επαναπροσδιορίσει μέσα από ένα δικό του ερμηνευτικό πλαίσιο ο A. Evans, μία διαδικασία η οποία θα αναλυθεί εκτενέστερα παρακάτω. Βέβαια, αιώνες τώρα, και ενάντια στο όραμα του Evans, η σύγχρονη κοιλάδα του Καιράτου δεν αποτελεί το ίδιο τοπίο με αυτό μίας προϊστορικής [ή αρχαίας] πόλης. Αντιθέτως εντάσσεται μάλλον περισσότερο σε αυτό που σήμερα ονομάζουμε κρητική ύπαιθρο, παρά σε ένα αστικό τοπίο με πυκνή δόμηση, δημόσιους χώρους και οδικά δίκτυα. Δίκτυο οικισμών, επαρχιακών/αγροτικών δρόμων και καλλιεργήσιμες εκτάσεις εξίσου συμβάλλουν καθοριστικά σε αυτή τη διαδικασία αναμόρφωσης του κνωσιακού τοπίου. Ωστόσο, το πλήθος των αρχαιολογικών θέσεων, που στην πλειοψηφία τους προέκυψαν από ανασκαφές του 20ού αιώνα, έρχεται να ανατρέψει αυτή τη διαδικασία. Το όραμα του Evans δεν είναι τίποτα παραπάνω από μία αφήγηση, όπως αυτή ορίζεται από τον Schnapp, δηλαδή το προϊόν της ανθρώπινης παρατήρησης και ερμηνείας, αναγκαίο για τη διαιώνιση της ιστορίας (Schnapp, 2004: 41).

Οι ανασκαφές του Evans το 1900, ακολουθώντας εκείνες του M. Καλοκαιρινού [1878], φέρνουν σταδιακά στο φως τις πτέρυγες και το ευρύτερο σύνολο του ανακτόρου, υπό την εποπτεία και του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου. Λόγω της πουριστικής πολιτικής που προέβλεπε το όραμα του Evans (Ζώης, 1996; Παπαδοπούλου, 2005), η διαδικασία της ανασκαφής κατά τον 20ό αιώνα, αλλά περισσότερο η διαδικασία των στερεωτικών και [αρκετά πιο εκτεταμένων] αναστηλωτικών έργων στα προϊστορικά μνημεία (Kienzle, 1998; Παπαδοπούλου, 1997; Hitchcock, 1999), έθεσαν σε δεύτερη μοίρα τις υπόλοιπες φάσεις κατοίκησης στην περιοχή, οι οποίες, ως τμήματα της διαμόρφωσης της ταυτότητας του τόπου, αποτελούν εξίσου σημαντικό τμήμα της ιστορίας του, ανεξάρτητα από την αξία των καταλοίπων τους. Οι λόγοι για τους οποίους προέκυψαν μεταβολές στον τρόπο που ο άνθρωπος κατοικεί στον τόπο αυτό, είτε αφορούν γεωπολιτική, είτε μετακινήσεις πληθυσμών είτε κοινωνικο-οικονομικά κριτήρια, αποτελούν οργανικά τμήματα ενός ολοκληρωμένου τοπιοκεντρικού αφηγήματος, στοιχείο που έλειπε ανέκαθεν από την νεωτερική ταυτότητα της Κνωσού. Μέσα στο σύγχρονο τοπίο της Κνωσού, οι διάσπαρτες θέσεις με αρχαιολογικά κατάλοιπα (βλ. χάρτη Hood, 1981) καθώς και το ιδιαίτερο ιδιοκτησιακό καθεστώς εντός των προσφάτως οριοθετημένων αρχαιολογικών ζωνών, καθιστούν αυτήν τη διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης αρκετά πιο απαιτητική. Τα οικονομικά και διοικητικά κέντρα, οι τόποι λατρείας, οι ταφές, οι σχέσεις με τον παράκτιο οικισμό στο λιμάνι του Πόρου-Κατσαμπά και πολλές ακόμη σημαντικές συνιστώσες θα πρέπει να εξεταστούν υπό το πρίσμα μίας διαχειριστικής πολιτικής, έτσι ώστε να προκύψει μία σύνθεση, χωρική ναι μεν, αλλά όχι μνημειοκεντρική, ούτε και εις βάρος του ιδιαίτερου τοπίου, στο οποίο νομοτελειακά βασίζεται η συνεχής κατοίκηση της Κνωσού.

ΜΕΡΟΣ 1ο

Η πολιτική ενός αφηγήματος

Η Κνωσός τείνει να αφορά κάτι πολύ σημαντικότερο ενός αρχαιολογικού χώρου. Κυρίως μέσω των αναστηλωτικών έργων του Α. Evans, το μνημείο έχει ενταχθεί σε μία ιδιαίτερη και αυτοαναφορική πολιτική ανάδειξης. Η ταυτότητα, λοιπόν, αυτή σχετίζεται με το σπουδαιότερο μάλλον παράδειγμα ενός αξιοθαύμαστου πολιτισμού, αλλά και την επιρροή που ασκούσε στην ανατολική Μεσόγειο, κυρίως λόγω της ιδιαίτερης θέσης και τοπογραφίας της Κρήτης. Η βαθιά ετεροτοπική ταυτότητα της Κνωσού, ορίζεται από τα ίδια – υλικά και άυλα – στοιχεία που την διέπουν από την αρχαιότητα ως σήμερα (Solomon, 2008). Πρόκειται για έναν τόπο, στον οποίο, από τις απαρχές της κατοίκησής του, έχει οριστεί σχεδόν νομοτελειακά η ανθρώπινη δραστηριότητα, ίσως σαν μίας μορφής ιεροτελεστία.

Ωστόσο, το ζήτημα της Κνωσού και του θεωρητικού πλαισίου μέσα από το οποίο προσεγγίζονται τα ζητήματα πρόσληψης της προϊστορικής Κρήτης, αποτελούσε ανέκαθεν πρόβλημα αφηγήματος. Πώς, όμως, μπορεί ένα αφήγημα μιας αρχαιολογικής σκαπάνης, να προβάλλει σε μισό αιώνα, όχι μόνο σημαντικά στοιχεία της ιστορίας του τόπου αλλά και έναν μηχανισμό πολιτιστικής διαχείρισής τους, που να καθιστά την τουριστική βιομηχανία στο νησί τον κύριο μηχανισμό παραγωγής πλούτου; Και με ποιόν τρόπο εντάσσονται τα υλικά κατάλοιπα ενός τέτοιου πολιτισμού, αρχικά στο ευρύτερο δυτικοευρωπαϊκό αφήγημα αλλά κυρίως στην σύγχρονη ταυτότητα του νησιού; Το μεταδιαδικαστικό λεξιλόγιο – όπως αυτό εκφράζεται μέσα από τη σύγχρονη κριτική προς την πολιτικοκοινωνική χροιά της ερμηνείας των αρχαιολογικών καταλοίπων – εντάσσει αρκετές από αυτές τις ανάγκες μέσα στη διαδικασία επανεξέτασης της μινωικής αρχαιολογίας. Όμως στην περίπτωση της Κνωσού δεν μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα πως, ο κυρίαρχος λόγος, που γεννά την ανάγκη επανεξέτασης του μινωικού αφηγήματος, βασίζεται σε αμιγώς αρχαιολογικό ενδιαφέρον, ίσως ούτε καν στο μεγαλύτερο μέρος του.

Ίσως, πραγματικά, το ζήτημα αυτό να ξεκινά πολύ πριν το εκστατικό όραμα του Α. Evans (Ζώης, 1996), και να βρίσκει κανείς τις ρίζες του στις απαρχές των κρητολογικών μελετών, μέσα από το Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο στο Ηράκλειο του 19ου αιώνα. Στο παρακάτω απόσπασμα μάλλον αποδίδεται καλύτερα η εικόνα της πολιτικής κατάστασης στην – υπό οθωμανικό έλεγχο ακόμα – Κρήτη του 19ου αιώνα (Σακελλαράκης, 1998: 50), όπου το ζήτημα της ανασκαφής στην Κνωσό αποτελεί αντικείμενο έριδας σε τοπικό αλλά και διεθνές επίπεδο. Πρόκειται για ένα απόσπασμα της έκθεσης του Α.Σ. Κουμανούδη προς την Αρχαιολογική Εταιρία με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1886 (το απόσπασμα στην παρούσα εργασία έχει αποδοθεί σε απλουστευμένο μονοτονικό σύστημα):

[...] Εσχάτως δε και ο Schliemann μετά του Dörpfeld επισκευθείς την Κρήτην απετάθη προς τον Σύλλογον του Ηρακλείου, ίνα δι' αυτού επιτύχη ν' ανασκάψει το κτίριον [εννοεί το τμήμα του ανακτόρου στην Κνωσό], όπερ, ως είπόν μοι, εκίνησε λίαν το ενδιαφέρον του Dörpfeld. Ως προς την παροχήν αδείας εις τον Schliemann εν ονόματι και υπό την επίβλεψη του Συλλόγου, τα μέλη του Συλλόγου είναι διηρημένα· και τινές μεν ορμώμενοι από της αρχής ότι δεν πρέπει ν' ανασκάπτωσιν οι ξένοι και δή τοιούτοι οίος ο Schliemann, ον υποπτεύονται ως δόλιον, θέλουσι να αναβληθή το πράγμα μέχρις ού ο Σύλλογος δυνηθή εξ ιδίων ν' ανασκάψη ή να παρακληθή η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία, όπως αυτή δι' αποστολής αρχαιολόγου εξ Αθηνών αναλάβη το έργον, τινές δε προβλέποντες ότι λαθραίοι ανασκαφαί δεν θα παύσωσιν ενεργούμεναι και συναισθανόμενοι την αδυναμίαν του Συλλόγου και το πολυάσχολον της εν Αθήναις Εταιρίας κλίνουσι ν' αποδεχθώσι τας αιτήσεις του Schliemann επί τω όρω του να διευθύνη την ανασκαφήν ο Dörpfeld υπό την επιτήρησιν, εννοείται, υπαλλήλου του Συλλόγου ως προς τα ευρήματα, δια τα οποία ο Schliemann παρητήθη πάσης αξιώσεως και εν τη ελευθέρα Ελλάδι. Εκ των ανασκαφών του Καλοκαιρινού προήλθον εις φως αντικείμενα διαφόρων εποχών, ουκ ολίγα δε θραύσματα αγγείων και άρτια αγγεία των λεγομένων Μυκηναίων. [...]

Παρατηρεί, λοιπόν, κανείς ότι πριν τον Evans, πριν την ένωση της Κρήτης με το Ελληνικό Κράτος, έχει διαμορφωθεί στο νησί, τόσο μία τοπική συνείδηση όσο και μία εθνική, προτάσσοντας, αμφοτέρως, αξιώσεις στο παρελθόν του τόπου και – αναπόφευκτα – στη διαχείρισή του. Γίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο αντιληπτό το μέγεθος και η δυσκολία του εγχειρήματος που κατόρθωσε να φέρει εις πέρας στις αρχές του 20ού αιώνα ο Evans, όταν καταφεύγει σε μεγαλεπήβολες πολιτικές κινήσεις ώστε να επιτύχει την απόκτηση της γης για την ανασκαφή αλλά και με τη σύμφωνη γνώμη της – τοπικής κυρίως – επιστημονικής και πολιτικής ελίτ (Βαβουρανάκης, 2013: 219-220).

Σημαντικό ρόλο σε αυτό το έργο έμελλε να παίξει το ισχυρό θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσει ο Evans την ανασκαφή του. Σε μία εποχή που ο μύθος του Μίνωα και των ανακτόρων δεν έχει ακόμα έρθει υπό το φως του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος ο Arthur Evans, έρχεται στο νησί έχοντας ήδη κατασκευάσει – μέσα κυρίως από τα κείμενα του K. Hoepck – το αφήγημα του μινωικού πολιτισμού (Ζώης, 1996: 36). Πέραν των φιλικών σχέσεων που διατηρούσε με σημαντικά πρόσωπα – πολιτικής ή αρχαιολογικής φύσεως (ή και τα δύο) – στο Ηράκλειο, όπως ο Ιωσήφ Χατζιδάκης και τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν μέσα από το βρετανικό έλεγχο της περιοχής, το κλίμα στην Κρήτη είχε καταστεί αρκετά ευνοϊκό για τον Βρετανό (Brown, 1983; Kostoroulou, 2014). Καθώς η ταυτότητα των κρητικών της νεωτερικότητας, αρχίζει να παγιώνεται εκείνη ακριβώς την περίοδο ένα τμήμα της συλλογικής μνήμης έρχεται να προστεθεί σε αυτή τη διαδικασία, προτάσσοντας αξιώσεις σε ένα παρελθόν που όχι μόνο σχέσεις με το κλασικό παρελθόν του ελλαδικού χώρου δεν είχε αλλά ούτε καν με τη συλλογική μνήμη των Κρητών.

Ο Evans, λοιπόν, αποδίδει ένα συγκροτημένο και ολοκληρωμένο (κυρίως για τους σκοπούς που επιτελεί) προϊστορικό παρελθόν στους μοντέρνους Κρήτες – της Κρητικής πλέον Πολιτείας – του 20ού αιώνα, προβάλλοντας στους ίδιους, κρίσιμα στοιχεία μέσα στο αφήγημα, όπως αυτό της εντοπιότητας του «νέου» αρχαίου πολιτισμού και την σύνδεσή του τόσο με το κρητικό τοπίο όσο και με την επιρροή εκείνου του πολιτισμού στην ευρύτερη ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Σε εκείνο το σημείο ακριβώς, ο Evans «ορίζει», κατά μία έννοια, και την νεωτερική ταυτότητα των Κρητών, ανασυνθέτοντας σε μεγάλο βαθμό και τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν τη συλλογική μνήμη αλλά και την νοηματοδότηση του τόπου μέσα από την επανερμηνεία της.

Όλη αυτή η διαδικασία, πραγματοποιείται μέσα από το πρότυπο που ορίζεται από δυτικοευρωπαϊκό εξελικτικό μοντέλο και την προσπάθειά του να ενταχθεί στο εθνοϊστορικό συνεχές. Μπορούμε, δηλαδή, να μιλάμε πλέον για το πρώτο βήμα προς μία – μετέπειτα – κρυπτο-αποικιοκρατική πολιτική στον τρόπο που «παράγεται» και «καταναλώνεται» η αρχαιότητα στο νησί εκείνη την περίοδο, δικαιώνοντας και ως ένα σημαντικό βαθμό, και την πολιτική του Evans ως προς τη μετα-αποικιοκρατική εξέλιξη του νησιού [(Hamilakis, 2006; 2007) για κρυπτοαποικισμό γενικά βλ. (Hertzfeld, 2002; Catapoti, 2013; Πλάντζος, 2016)].

Κυρίαρχο εργαλείο για τον Evans, σε αυτό του το έργο, αποτελεί η αναπαράσταση, αρχικά σε σχέδια αποτυπώσεων και στη συνέχεια σε αναστηλωτικές προτάσεις, ανακατασκευές και γενικότερες προοπτικές απόψεις τμημάτων του ανακτόρου – κυρίως του Piet de Jong – [για πρόσφατη πραγμάτευση και εκτενή βιβλιογραφία βλ. (Βαβουρανάκης, 2015(b): 18-25, 34, 65-67, 144-166)]. Οι άνθρωποι, κατά συνέπεια, που απαρτίζουν τις βασικότερες ομάδες εργασίας του, δεν είναι άλλοι από τους αρχιτέκτονες και τους σχεδιαστές του, οι οποίοι και έχουν αφήσει ένα ογκωδέστατο έργο αποτυπώσεων, αναπαραστάσεων και σχεδιαστικών προτάσεων για αναστηλωτικά και ανακατασκευαστικά έργα.

Μέσα, λοιπόν, από την ιδιαίτερη αυτή διαδικασία απεικόνισης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, προκύπτουν ευκολότερα οι αυθαίρετες και ρητορικές επεμβάσεις του Evans στην ερμηνεία των καταλοίπων, συγκροτώντας στην πραγματικότητα, μέσα από την οπτικοποίηση των συμπερασμάτων, ένα πάγιο σύστημα αναφορών στο μινωικό πολιτισμό (Ζώης, 1996; Gere, 2009). Καθίσταται με αυτόν τον τρόπο το αφήγημα, ένα πιο εύπλαστο εργαλείο στα χέρια του διαχειριστή του, υποβάλλοντας ακόμα και την κριτική που θα του ασκηθεί να γίνει υπό τους όρους που ο ίδιος έχει θέσει. Και μάλιστα, έχοντας μία τέτοιου είδους εξουσία, ο Evans προχωρά και σε αμεσότερους συσχετισμούς με τη δική του γνωστή ερμηνευτική ατζέντα, όπως οι αυθαίρετες ονομασίες αρκετών χώρων (riano nobile, queen's bathroom, queen's megaron κλπ), οι τροποποιήσεις των πέριξ του συγκροτήματος υπαίθριων χώρων σε κήπους και αλσίδια αλλά και η συνολικότερη κλίμακα και ο τρόπος επέμβασης στα κτηριακά κατάλοιπα. Ακόμα και η ταυτότητα του κνωσιακού τοπίου έχει επαναδιατυπωθεί μέσα από το αφήγημα που προέκυψε από το έργο του Evans, παγιώνοντας στην ουσία, όχι μόνο τις επιτρεπόμενες χρήσεις των περιοχών γύρω από το ανάκτορο αλλά και την εικόνα αυτή καθεαυτή του κρητικού τοπίου, έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται πλέον στο αφήγημα του Evans (Σολομών, 2006; Hitchcock, 1999). Αυτές οι «κατασκευές», ορίζουν παρ' όλα αυτά, ένα συνεκτικό σχήμα το οποίο και επιβιώνει σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, ώσπου να περάσει από μεταδιαδικαστικές προσεγγίσεις και να αποδομηθεί μέσα από νέες μορφές αρχαιολογικής έρευνας.

Οι εργασίες προστασίας και ανάδειξης του ανακτορικού συγκροτήματος από την ομάδα του Evans κατάφεραν μέσα σε τέσσερις δεκαετίες, να εισαγάγουν την έννοια που σήμερα κατέχει το κνωσιακό τοπίο, μίας δηλαδή σύνδεσης (των Κρητών, των Ελλήνων, των Ευρωπαίων) με το μακρινό και εξιδανικευμένο παρελθόν εκτός των ορίων της σύγχρονης πραγματικότητας και αφηγηματικής, μια ετεροτοπία (Σολομών, 2005). Ωστόσο το έργο αυτό καθεαυτό δεν θα πρέπει να κρίνεται ως ένα ενιαίο project αλλά ούτε και σαν συνθετικό αποτέλεσμα ενός προσώπου. Το αναστηλωτικό έργο στην Κνωσό των αρχών του 20ού αιώνα πρέπει να προσεγγίζεται ως μία διαδικασία μεταβαλλόμενη ανάλογα με τις ανάγκες της προστασίας των υλικών καταλοίπων, εστιάζοντας τόσο στα πρόσωπα που τις μελετούν, τα οποία και αλλάζουν μέσα από τις δεκαετίες των διαδοχικών έργων (Kienzle, 1998), όσο και στην αδιαίρετη δυσπρόστατη φύση που αποκτά το μνημείο μέσα από την ώσμωση των έργων της αποκατάστασης και στερέωσης με αυτά της αναστήλωσης (Hitchcock, 1999; 2002). Συνεπώς, υπάρχει πλέον ένα ευρύτερο φάσμα από οπτικές γωνίες επάνω στο αφήγημα της Κνωσού, το οποίο και καλείται η αρχαιολογική έρευνα στον 21ο αιώνα να καλύψει.

Ορίζοντας αφηγηματικά πλαίσια

Στην περίπτωση της Κνωσού, η κριτική σε μία απόδοση της προϊστορικής αρχιτεκτονικής που αποκλίνει από κάθε αναγνωρίσιμη φάση, εκ των πραγμάτων αφορά και την αντίστοιχη απόκλιση των ερμηνειών που έχουν βασιστεί σε αυτήν την απόδοση, και κατ'επέκταση στη συντήρηση του υφιστάμενου ετερόκλητου αφηγήματος, βασισμένο τόσο σε λανθασμένα όσο και σε έγκυρα στοιχεία για την προϊστορική Κρήτη (Hitchcock, 2002: 47). Η διαδικασία, παρόλα αυτά, νοηματοδότησης του κρητικού τοπίου αποτελεί ένα ευρύτερο πεδίο αναφορών, μέσα στο οποίο πλέον εντάσσεται και το μινωικό αφήγημα (Hitchcock, 2007; Rackham & Moody, 1996). Το αμάλγαμα, λοιπόν, αυτό των αυθεντικών ή μη στοιχείων, τόσο για τα κτηριακά κατάλοιπα όσο για το ευρύτερο τοπίο που μελετάται, έρχεται να αφομοιωθεί μέσα από το μεγαλύτερο – αρχικά ως ανάγκη και κατ'επέκταση ως διαδικασία – σύνολο αναφορών, που είναι οι κρητολογικές σπουδές και την μελέτη των πολιτισμών που δραστηριοποιήθηκαν στο νησί εν γένει. Μέσα από αυτό το πρίσμα γεννιούνται οι αξιώσεις προς μία αποδόμηση του αφηγήματος, όχι πλέον μόνο από την αρχαιολογική προσέγγιση, αλλά από αυτήν τη βαθύτερη ανάγκη του τόπου για έναν επαναπροσδιορισμό της ταυτότητάς του.

Δεν μπορεί, ωστόσο, η διαδικασία επαναπροσδιορισμού της Προϊστορικής Κρήτης να γίνει μόνο μέσα από μία διαδικασία κριτικής και απόρριψης ερμηνευτικών μοντέλων, ούτε και με βάση την ορθότητα του επιστημονικού λόγου, μιας και στην περίπτωση της Κνωσού τα πράγματα είναι αρκετά πιο πολύπλοκα. Κυρίαρχο εργαλείο αποτελεί η αποδόμηση. Και όταν λέμε αποδόμηση εννοούμε εξίσου στο έργο του Evans (Ζώης, 1996; Gere, 2009) και στην Προϊστορική Κρήτη εν γένει (Schoer, Tomkins & Driessen, 2012; Tomkins & Schoer, 2010; Hitchcock, 2006). Έτσι, λέξεις δεδομένες και γεμάτες σημασία μέσα στο λεξιλόγιο που περιγράφει την Προϊστορική Κρήτη – Μινωίτες, Ανάκτορο, Βασίλειο του Μίνωα, Μινωική Θαλασσοκρατία κ.ά. – αρχίζουν και αποτελούν αντικείμενο επαναδιαπραγμάτευσης, μέρος μιας ευρύτερης προσπάθειας προς έναν επαναπροσδιορισμό των εργαλείων ερμηνείας του προϊστορικού παρελθόντος της Κρήτης, αλλά και τις σχέσεις της με το συνολικότερο αφήγημα της Αιγαιακής Προϊστορίας. Τέτοιες ανάγκες αναφέρονται και στο κείμενο του Γ. Χαμηλάκη στον αντίστοιχης θεματολογίας συλλογικό τόμο σε επιμέλεια του ιδίου (Hamilakis, 2002: 15-17), με σκοπό μία τέτοια διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης όρων και μεθοδολογίας στην Προϊστορική Αρχαιολογία, όταν αναφέρεται σε ζητήματα όπως μία κριτική ανάγνωση της μινωικής αρχαιολογίας (ως ιστορία της αρχαιολογίας), μία ευρύτερη τοπογραφική προσέγγιση (πέραν των ορίων του νησιού), έναν επαναπροσδιορισμό της πολιτισμικής (α)συνέχειας (τόσο στο δυτικοευρωπαϊκό αφήγημα όσο και στην ταυτότητα των σύγχρονων Κρητών) και μία στροφή σε μία αρχαιολογία που πλέον θα βιώνεται και θα τεκμηριώνεται πολυαισθητηριακά, και όχι μέσα από μονοσήμαντα εργαλεία όπως η σχεδιαστική (ή ακόμα χειρότερα η οικοδομική) αναπαράσταση.

Όμως το έργο της αποδόμησης του μινωικού πολιτισμού ίσως να έχει βαθύτερες ρίζες από αυτές ενός επιστημονικού πραγματισμού ή των μεταδιαδικαστικών του ανησυχιών (Βαβουρανάκης, 2012). Η κληρονομιά της προϊστορικής Κρήτης αφορούσε, ήδη από την ανάδειξή της στις αρχές του 20ού αιώνα, ένα τμήμα της συλλογικής μνήμης που ήταν τόσο σχετικό με το εθνικό αφήγημα όσο του επέτρεπε η “αρχαιολογική” κάλυψη της ετερογένειάς του και των ξένων καταβολών από τις οποίες προέρχεται. Καθώς το φαινόμενο της πολιτισμικής συνέχειας συνάδει με τον προσανατολισμό της ταυτότητας των Κρητικών του 20ού αιώνα, στον 21ο το ερώτημα ανακύπτει εκ νέου. Το ζήτημα της πολιτισμικής ταυτότητας δεν αντιμετωπίζεται σε καμία περίπτωση με τον ίδιο τρόπο στο πέρας του 20ού αιώνα και αυτό δε θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση και στην Κρήτη. Ήδη από τα μέσα του αιώνα, η μελέτη της προϊστορίας στο νησί έχει επισήμως ενταχθεί στα ευρύτερα πλαίσια των Κρητολογικών Μελετών, διαχωρίζοντας ιδεολογικά, τρόπον τινά, το πεδίο ενδιαφέροντός της από τις ακμάζουσες νεότερες αρχαιολογικές μελέτες της Αιγαιακής Προϊστορίας. Αυτό που παρατηρήθηκε ως μηχανισμός παραγωγής εθνικού – τοπικού πρωτίστως – αφηγήματος μέσα από τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο στον 19ο αιώνα, έρχεται να αναθεωρηθεί επιστημονικά από φορείς όπως η Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών από τα μέσα του 20ού αιώνα, και ειδικότερα τα Διεθνή Κρητολογικά Συνέδρια που ξεκίνησαν από το 1961, μέσα από τα οποία έχει ενισχυθεί και το διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον για το νησί. Πρόκειται, ουσιαστικά, για τη δυνατότητα να οριστεί ένα κοινό πεδίο αναφορών ως προς τις σπουδές που αφορούν, όχι πλέον τόσο την μελέτη των στοιχείων για τους πολιτισμούς που ήρθαν σε επαφή με την Κρήτη, αλλά στον τρόπο με τον οποίο η ανθρώπινη δραστηριότητα επηρέασε και επηρεάστηκε από το συγκεκριμένο τόπο. Αυτό σημαίνει ότι η πολιτική προβολής και ανάδειξης που σχετίζεται με την εμβάθυνση σε ζητήματα της κληρονομιάς και απασχολεί τη σύγχρονη πολιτισμική ταυτότητα των Κρητών θα χρειαστεί να εστιάσει κυρίως στον τόπο και όχι στον άνθρωπο.

Ο λόγος που προκύπτει αυτή η ανάγκη για στροφή στις Κρητολογικές Σπουδές, όπως και την οριοθέτηση του γενικότερου πλαισίου που προσεγγίζεται αυτός ο πλουραλισμός ερμηνειών [αρχαιολογικών ή μη] τοπιοκεντρικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως έχει να κάνει με ένα βαθύτερο αίτιο. Και οι δύο αυτές πολιτικές έρχονται ως αφηγηματικά εργαλεία να διευθετήσουν μία μετάβαση. Πρόκειται για το ζήτημα της μετάβασης από το σύγχρονο ακαδημαϊκό λόγο της αρχαιολογικής έρευνας προς μία χθόνια και ολοζώντανη δημόσια αρχαιολογία η οποία, ως τμήμα πλέον της πολιτισμικής ταυτότητας των Κρητών, φέρει σημαντικό λόγο τόσο στη δημόσια εικόνα που έχουν τα μνημεία του νησιού όσο και στη διαχείρισή τους. Η εκτεταμένη αποδόμηση του αφηγήματος του Evans και η γέννηση της πολυφωνικής αυτής διαδικασίας παραγωγής αφηγημάτων [βασισμένων όχι πάντοτε στην αρχαιολογική έρευνα] αποτελούν τα βασικότερα συμπτώματα από το ανερχόμενο ζήτημα του ολοένα και μεγαλύτερου χάσματος μεταξύ των αρχαιολόγων και της δημόσιας αρχαιολογίας που ευδοκιμεί στο νησί.

Οι Κρητολογικές Σπουδές αποτελούν έναν κλάδο, ο οποίος βασίζεται στη διεπιστημονικότητα και έχει ως κύριο [τοπικό] περιορισμό την Κρήτη. Ο περιορισμός αυτός είναι που μπορεί πραγματικά να συμβάλει στην διαδικασία της παραπάνω μετάβασης. Παρά το σημαντικό της ρόλο στην καλύτερη κατανόηση του παρελθόντος μέσα από την αρχαιολογική έρευνα, η διεπιστημονικότητα αυτή καθ’ αυτή δεν είναι σε θέση να αποδώσει νέα ερμηνευτικά πλαίσια για το ευρύτερο κοινό, αν δεν έχει προηγηθεί το απαραίτητο πλαίσιο αναφοράς. Για παράδειγμα, αρκετοί αρχαίοι πολιτισμοί που κατοίκησαν στο νησί οφείλουν να μελετηθούν στα ευρύτερα γεωγραφικά όρια της επιρροής τους [βλ. κυρίως Προϊστορική, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο]. Το ίδιο φυσικά ισχύει και για άλλα πεδία, όπως η μελέτη των κλιματικών και γεωλογικών μεταβολών, οι οποίες έλαβαν χώρα σε έκταση αρκετά μεγαλύτερη του νησιού. Παρά το γεγονός ότι η σύγχρονη διεπιστημονική προσέγγιση βρίσκεται πλέον σε θέση

να καλύψει ένα μεγάλο μέρος μελετών της παραπάνω κλίμακας, αν δεν υπάρξει ένας περιορισμός ικανός να προσεγγίσει σε τοπικό επίπεδο τη συγκρότηση ενός, όχι απαραίτητα ολοκληρωμένου αλλά οπωσδήποτε συνεκτικού αφηγήματος, ο επιστημονικός λόγος δεν θα είναι σε θέση να συνεισφέρει σε μία υγιή διαδικασία ανάδειξης και συνολικότερης συνδιαμόρφωσης αφηγηματικών. Το πιθανότερο είναι να ακούγεται είτε αποφατικός, δίνοντας χώρο σε προσωπικές ατζέντες αρχαιολόγων, είτε [στο άλλο άκρο] χαοτικά επιστημονικός με αυστηρότατη εμμονή στην ακρίβεια των τεκμηριωμένων ευρημάτων, εντάσσοντάς τα ταυτόχρονα σε ευρύτερες θεματικές, δόκιμες μεν αλλά καθόλου χρήσιμες ως εργαλεία συγκρότησης τοπικής ταυτότητας [προς το παρόν]. Εστιάζοντας [τοπικά] σε ένα τμήμα των μελετών αυτών, χωρίς το ίδιο να αποκόπτεται από το σύνολο στο οποίο ανήκει, ίσως αποτελεί το κλειδί για την εφαρμογή του επιστημονικού λόγου στην αντιμετώπιση των αφηγηματικών αγωνιών της δημόσιας αρχαιολογίας.

Έτσι ο τόπος, από τη μία ως σκηνικό για τα ιστορικά γεγονότα και από την άλλη ως καθοριστικός παράγοντας για την ανθρώπινη δραστηριότητα εν γένει, λειτουργεί ως μία σταθερά. Δίνει τη δυνατότητα απομόνωσης τμήματος ενός κατά τα άλλα ενιαίου τομέα μελέτης [βλ. Αρχαιολογία Ανατολικής Μεσογείου και Αιγαική Αρχαιολογία], έτσι ώστε να μπορεί, να μεν, να παραχθεί κάποιο [τοπικό] αφήγημα, χωρίς όμως το ίδιο να αυθαιρετεί απέναντι σε μελέτες ευρύτερων γεωγραφικών ενοτήτων. Ίσως, με αυτόν τον τρόπο μπορεί μία διαχειριστική πολιτική να καταφέρει να περιορίσει όλο αυτό το ρεύμα τοπικισμού, παρα-αρχαιολογίας και επιτελεστικότητας που πλανάται στους κόλπους της κατά τα άλλα θεμιτής δημόσιας αρχαιολογίας. Ο θεσμός των Κρητολογικών Σπουδών θα μπορούσε, λειτουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο, να αξιοποιηθεί σαν εργαλείο που, χρησιμοποιώντας διεπιστημονική τεκμηρίωση, θα μπορεί να διαμορφώσει εκ νέου τη σύγχρονη πολιτισμική ταυτότητα των Κρητών, χωρίς απαραίτητα να ταυτίζεται με τη συνήθη διαδικασία παραγωγής ενός φαντασιακού, βασισμένου κυρίως σε μεταδεδομένα που ουσιαστικά πλαισιώνουν την επιστημονική τεκμηρίωση με εναλλακτικές αναγνώσεις και ερμηνείες των δεδομένων αυτών καθ' αυτών. Ανάμεσα στην αποδομητική σκέψη της σύγχρονης αρχαιολογίας και τη διεκδίκηση ενός φαντασιακού που διαμορφώθηκε σε μεγάλο μέρος από μία αποικιοκρατική ατζέντα, η στροφή σε μία αναζήτηση της κρυμμένης τοπογραφίας και των ανεξερεύνητων αφηγημάτων της μοιάζει με το ιδανικό μεταβατικό στάδιο για την σχέση του σύγχρονου κρητικού τοπίου με τους κατοίκους του.

Το κυριότερο στοιχείο του παραπάνω φαντασιακού, με το οποίο έρχεται συχνά αντιμέτωπη και η σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα, είναι η ιδέα της πολιτισμικής συνέχειας από τους Μινωίτες ως τους σύγχρονους κατοίκους του νησιού. Το στοιχείο αυτό διεκδικείται σε αρκετές πτυχές των [παρα] αρχαιολογικών δημοσιεύσεων, οι οποίες καταδικάζουν το τμήμα της προϊστορίας που δεν συμπλέει με το επιδιωκόμενο αφήγημα των Μινωιτών. Η θεματολογία ποικίλει, από την κριτική για ανθρωποθυσίες (Σακελλαράκης, 2002) ως την αναθεώρηση του τρόπου με τον οποίο άσκησαν και δέχθηκαν επιρροές οι προϊστορικοί Κρήτες εντός της ευρύτερης Ανατολικής Μεσογείου (Driessen, 1999; Hitchcock, 2005; 2008; Girella & Panúk, 2015) και την αξιωματική παραδοχή για την ίδια τη δομή της κοινωνικής ιεραρχίας που επικρατούσε, υπό τις θεωρίες του Evans [Αθανασίου, 2015; Βαβουρανάκης, 2015(α)]. Όταν, όμως υπάρχει ένα σημείο αναφοράς, μία σταθερά η οποία μπορεί να προβάλλει το μεγαλύτερο μέρος του φάσματος της ιστορίας της ανθρώπινης κατοίκησης στο νησί σε έναν μόνο τόπο [με την Κνωσό ως μοναδική περίπτωση], καθιστά αρκετά δυσκολότερη τη διαδικασία αμφισβήτησης ή αναθεώρησης της ιστορίας, όπως η τελευταία διατυπώνεται μέσα από τον διεπιστημονικό λόγο. Ίσως, λοιπόν, μέρος της λύσης να βρίσκεται σε μία στροφή προς την τοπογραφία, μία γόνιμη, επαυξημένη τοπογραφία της Κνωσού. Με τον όρο επαυξημένη τοπογραφία, κατά τον νεοσύστατο όρο της επαυξημένης

πραγματικότητας, εννοείται εδώ μία μορφή τοπογραφίας εμπλουτισμένη από στοιχεία διεπιστημονικής έρευνας, τα οποία αφορούν ένα αρκετά ευρύτερο σύνολο αναφορών [λ.χ. ιστορικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών κ.ά.]. Ο τρόπος, ωστόσο, που το σύνολο αυτό των αναφορών συμπυκνώνεται γύρω από έναν τόπο εξαρτάται από την προσέγγιση [είτε βιωματικά σε επί τόπου επίσκεψη, είτε κατά την ανάλογη εμβάθυνση σε επιστημονικούς τομείς που το απαρτίζουν].

Κατά αυτόν τον τρόπο, η τοπογραφία έχει την έννοια της συστηματικής καταγραφής και επεξεργασίας δεδομένων, αποσκοπώντας στη σύσταση ενός ενιαίου υποβάθρου, επάνω στο οποίο ήδη μπορούν να λειτουργούν [και να το συνδιαμορφώνουν] όλες αυτές οι ομάδες που κινούνται στο φάσμα των Κρητολογικών Σπουδών. Όπως ακριβώς εμπλουτίζεται ένας χώρος που βιώνεται μέσα από την επαυξημένη πραγματικότητα, όπως εμπλουτίζονται τα στοιχεία για ένα αρχαιολογικό εύρημα όταν η προσέγγιση γίνεται διεπιστημονική, έτσι μπορεί να εμπλουτιστεί και αυτή η ιδιαίτερη τοπογραφία, διαμορφώνοντας σταδιακά τη βάση, επάνω στην οποία μπορεί να στηριχθεί μία διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης αφηγηματικών εργαλείων. Πρόκειται ίσως για ένα μεγάλο βήμα απεγκλωβισμού από κρυπτο-αποικιοκρατικά πρότυπα, όπως επίσης και μία πολιτικά ορθή λύση για τον τρόπο που μπορεί να προβάλλεται η μινωική αρχαιολογία στο νησί εφόσον θα ορίζεται πλέον σαφής προσανατολισμός σε κάθε αφήγημα, απ' όπου κι αν εκείνο προέρχεται (ξεναγοί, αρχαιολόγοι, τουρίστες, πολιτιστικοί φορείς, τοπικές αρχές κ.ά.).

Αν η ανάγκη για αποδόμηση του κυρίαρχου αφηγήματος δεν οριστεί εξαρχής στα πεδία που διεκδικείται, υπάρχει ο – μετανεωτερικός – κίνδυνος της απαξίωσης της αρχαιολογικής έρευνας. Αυτό μπορεί να συμβεί με δύο τρόπους. Ο πρώτος, που ήδη έχει πάρει εκτάσεις επιτελεστικότητας και παραφιλολογίας στο νησί, αφορά τη δημιουργία πλήθους παρα-αρχαιολογικών κινήσεων - με δράσεις στη βάση τους ανταγωνιστικές και επιστημονικά αβάσιμες. Ο δεύτερος, και ίσως πιο επικίνδυνος, αφορά ένα σχετικά πρόσφατο ακαδημαϊκό μέτωπο που προβάλλει οξεία κριτική, πρώτον προς τις περιορισμένες δυνατότητες της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας και δεύτερον προς τις ίδιες τις μεθόδους που παράγεται και καταναλώνεται η Μινωική Αρχαιολογία στην Κρήτη [βλ. τις θέσεις του Γ. Χαμηλάκη για την ευρωπαϊκή-εθνική-τοπική ταυτότητα των Μινωικών (Hamilakis, 2006)] χωρίς όμως να παράγεται, όπως είχε υπονοήσει και ο Φ. Τερζάκης σε κριτική του για την παραπάνω έκδοση (Τερζάκης, 2010), κάποιος γόνιμος διάλογος για την ώσμωση ή επεξεργασία όλων αυτών των, ετερόκλιτων μεν αλλά σημαντικών, στοιχείων γύρω από το αφήγημα της Κνωσού – και του μινωικού κόσμου στο σύνολό του.

Αυτή η αμυντική στάση του ακαδημαϊκού κόσμου, όπως και η ύπαρξη αρχαιολογικά αμφισβητούμενων πολιτιστικών δράσεων, τις οποίες και έχει γεννήσει αυτή η πρόσφατη ανάγκη μίας εσωστρεφούς προσέγγισης του μινωικού κόσμου – σε επίπεδα βαυκαλισμού και επιτέλεσης (ή απόδοσης) ταυτοτήτων – λόγω της αναπόφευκτης αποδόμησης του αφηγήματος του Evans, μπορεί να ελεγχθεί μόνο μέσα από τη χάραξη, αρχικά ιδεολογικών και στη συνέχεια ακαδημαϊκών, πλαισίων μέσα στα οποία θα μπορούν ή δεν θα μπορούν να υπάγονται. Η συγκρότηση πλαισίων, επί της ουσίας πληροί το αφηγηματικό κενό που αφήνει – ή θα αφήσει – η αποδόμηση του μινωικού κόσμου, με τρόπο τέτοιο ώστε στο αφήγημα – ή καλύτερα στα αφηγήματα – να καταστούν ευανάγνωστα, παρά την αναστρεψιμότητα που θα έχει αποδοθεί, τα όρια στο βαθμό και τον τρόπο που θα καθίσταται δόκιμη η όποια προσπάθεια προσέγγισης, ανάγνωσης και ερμηνείας των αρχαιολογικών καταλοίπων. Εξ άλλου, αν ψάχναμε το πολυτιμότερο στοιχείο των αναστηλώσεων του Evans, αυτό ίσως είναι τα σαφή όρια στο αφήγημά του, καθώς έναν αιώνα μετά βρισκόμαστε ακόμα στη διαδικασία επανεξέτασής τους.

Ζητήματα *in situ*

Η ετεροτοπική ταυτότητα της Κνωσού, όπως αυτή έχει δομηθεί κυρίως μέσα από την ιστορία των αναστηλωτικών έργων στο ανάκτορο και την κοινωνικοπολιτική κατάσταση στο νησί στις αρχές του 20ού αιώνα, φαίνεται να αποτελεί το ιδεολόγημα που, με χαρακτηριστική αδράνεια ως προς τις αναθεωρητικές τάσεις της σύγχρονης αρχαιολογίας και τη συνεχή [συχνά χωρίς επιστημονικό υπόβαθρο] επιτελεστική επανερμηνεία του, αποτελεί το δυσκολότερο κεφάλαιο σε ένα σχέδιο διαχείρισης. Το μετανεωτερικό αυτό ρεύμα που φαίνεται να ευθύνεται αυτή τη στιγμή για ένα μεγάλο μέρος από ποικίλα ετερόκλητα αφηγήματα σχετικά με την Κνωσό, είτε αυτό προέρχεται από την επικρατούσα αποδόμηση εντός των ακαδημαϊκών κόλπων είτε από παρα-αρχαιολογικές πρωτοβουλίες, τείνει ολοένα και περισσότερο να αφορά ζητήματα περισσότερο εκτός παρά εντός του ανακτορικού συγκροτήματος. Ακόμη και η επιστημονικά ορθή διαδικασία με την οποία επανεξετάζονται ή επανερμηνεύονται τα αρχαιολογικά κατάλοιπα απαιτεί την ένταξη του μνημείου σε ένα ευρύτερο σύνολο, τοπιοκεντρικών συχνά, αναφορών. Η δομή, συνεπώς, της ετεροτοπίας αυτής όπως και το σύνολο των στοιχείων που συμπυκνώνει στο χώρο θα πρέπει να επανεξεταστούν, έτσι ώστε να αναδεικνύουν όχι μόνο το πλούσιο ερμηνευτικό υπόβαθρο που την πλαισιώνει αλλά και τον πραγματικό τόπο στον οποίο η ίδια λειτουργεί. Η βαθύτερη, λοιπόν, ανάγκη της ετεροτοπολογίας αυτής [όπως η τελευταία ορίζεται από τον M. Foucault (Foucault, 1967)] να συσχετιστεί με τις αντίστοιχες παραμέτρους ώστε να ενταχθεί σε αυτό που ονομάζουμε σύγχρονο κρητικό τοπίο, δεν έχει καταφέρει ακόμα να διατυπωθεί χωρικά. Συνεπώς, το ζήτημα του αφηγήματος προβάλλει στην πραγματικότητα ένα χωρικό ζήτημα, αναζητώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη λύση μέσα από την μελέτη της τοπογραφίας και, εν τέλει, ένα χωρικό σχεδιασμό.

Έτσι, ίσως κατ' αντιστοιχία, οφείλουν να δομηθούν και οι αντίστοιχες παράμετροι που θα λάβει υπόψιν μία πρόταση διαχείρισης, οποιασδήποτε κλίμακας. Μία, τέτοιας δομής, διαχειριστική πρόταση θα σχετίζεται ακριβώς με τη χωρική έκφραση αυτής της ιεράρχησης των παραπάνω δυναμικών, με σκοπό την απόδοση ενός συγκροτημένου υποβάθρου, μέσα στο οποίο θα μπορούν να κινηθούν τα ανεξάρτητα [πλην όμως συγγενή] αφηγήματα. Η πλαισίωση κάθε πρότασης, ανεξαρτήτως μεγέθους, από σταθερές παραμέτρους που ορίζουν και τον ολιστικό σχεδιασμό κρίνεται απαραίτητη έτσι ώστε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο διαχείρισης να μπορεί να υλοποιηθεί τμηματικά, περιλαμβάνοντας ταυτοχρόνως και παρεμβατικές διαδικασίες κριτικής, απαραίτητες για τη βιωσιμότητα του εγχειρήματος.

Η πρώτη βασική παράμετρος, η οποία και έχει ως ένα βαθμό αναφερθεί, είναι ο μνημειοκεντρικός χαρακτήρας του ανακτόρου. Ακόμα και με την πρόσφατη διαμόρφωση του χώρου του Μινωικού Ξενώνα [Καραβάν Σερράι] κατά το 2016, το επισκέψιμο τμήμα της προϊστορικής πόλης περιορίζεται σημαντικά σε σχέση με το σύνολο. Αναπόφευκτα έτσι η πόλη ταυτίζεται – στα μάτια των περισσότερων επισκεπτών – με το ανακτορικό συγκρότημα, δημιουργώντας μία στρεβλή εικόνα τόσο για το μνημείο και τη θέση του στον αστικό ιστό όσο και για την ίδια την τοπογραφία, στοιχείο ιδιαίτερο και ζωτικό μέρος του κρητικού τοπίου. Η δόμηση του μινωικού αφηγήματος με βάση το κνωσιακό ανάκτορο, έχει δημιουργήσει επίσης τα περισσότερα σφάλματα στην προσέγγιση του μινωικού κόσμου, πλέον όχι τόσο στον ακαδημαϊκό κόσμο, αλλά σίγουρα στο ευρύ κοινό. Εδώ όμως εντοπίζεται ως αντίφαση και η αποδομητική σκέψη των σύγχρονων αρχαιολόγων προς τη σταδιακή ένταξη της μινωικής αρχαιολογίας σε ένα ευρύτερο φάσμα αιγαιακών σπουδών, τη στιγμή που ο ίδιος ο χώρος διαβάζεται, οριοθετείται και προσεγγίζεται [από επισκέπτες, ξεναγούς κ.ά.] ως ένα μεμονωμένο [μινωικό] ανάκτορο μέσα στην κρητική ύπαιθρο.

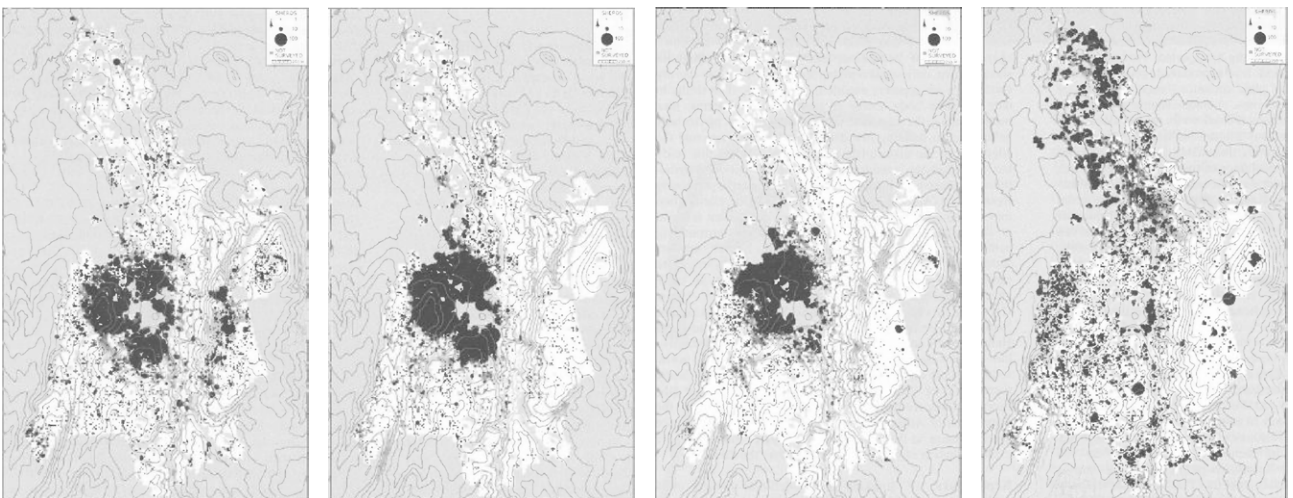
Βεβαίως οι αρχαιολογικές [και ανασκαφικές] θέσεις υπάρχουν, χωρίς να εννοείται εδώ απαραίτητα ολόκληρος ο χάρτης του Hood (Hood, 1981) ή το πλούσιο υλικό της διεπιστημονικής μελέτης *Knossos Urban Landscape Project* [K.U.L.P.] (2005-2012), αλλά τα σημαντικότερα μνημεία, τα οποία θα μπορούσαν να είναι επισκέψιμα, όπως για παράδειγμα το Μικρό Ανάκτορο και η Βασιλική Έπαυλη. Παρά το γεγονός ότι η ύπαρξη τέτοιων μνημείων δε βελτιώνει την δυσανάγνωστη εικόνα της προϊστορικής πόλης, καθιστά ευκολότερη τη διαδικασία επανεξέτασης των ορίων του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, θέτοντας ταυτόχρονα και σημαντικά ερωτήματα για τη διαχείριση των ενδιάμεσων υπαίθριων χώρων, οι οποίοι μέχρι τώρα εξυπηρετούσαν κυρίως ως περιβάλλοντες χώροι των σποραδικών μνημείων, αδιαμόρφωτοι και αξιοποιήσιμοι στην πλειοψηφία τους. Επιπλέον, οι θέσεις αυτών των σποραδικών μνημείων μπορούν να υποδείξουν, έστω και αποσπασματικά τον τρόπο με τον οποίο τα κτήρια της πόλης εντάσσονταν στο ανάγλυφο των ποικίλων υψομετρικών και τη γενικότερη τοπογραφία του Καιράτου.

Η αξιοποίηση όλων αυτών των δυναμικών προϋποθέτει βέβαια και φυγόκεντρες πολιτικές διαχείρισης. Αν μία ενότητα από περιοχές εγγύς του ανακτόρου καταφέρει και αποσπάσει τουλάχιστον το ήμισυ των συνολικών επισκεπτών του αρχαιολογικού χώρου, θα μιλούσε κανείς για ένα ιδανικό σενάριο με σημαντικό αντίκτυπο στο μνημείο. Για να επιτευχθεί όμως αυτό θα πρέπει οι περιοχές αυτές, πρώτον να προσφέρουν ένα δικό τους σύνολο εναλλακτικών αφηγηματικών, οι οποίες θα λειτουργούν συναγωνιστικά με αυτές του ανακτόρου, και δεύτερον, να είναι σε θέση μέσα από τη διαμόρφωσή τους να υποστηρίξουν, έστω και με μικρές αναφορές, το υπόβαθρο για μία ευκρινέστερη ανάγνωση του τοπίου ως λείψανο της προϊστορικής πόλης.

Οι διαμορφώσεις αυτές θα πρέπει ασφαλώς να συνοδεύονται και από ένα πρόγραμμα λειτουργίας και μύησης στο χώρο, το οποίο θα μπορεί να υποστηρίξει αυτό το νέο υπόβαθρο. Στο πρόγραμμα αυτό μπορούν να συμπεριληφθεί κάθε είδους πρόγραμμα ξενάγησης, εκπαιδευτικής διαδρομής [βλ. Ρυθμιστικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Προστασίας Περιβάλλοντος Οικιστικού Συγκροτήματος Ηρακλείου ΣΤΑΔΙΟ Β1' (2012), σελ. 110]. Τα παραπάνω όμως, μαζί με οποιεσδήποτε πολιτιστικές δράσεις, συνεχείς ή εποχιακές, και τις διάφορες μορφές συνεργασίας των τουριστικών δραστηριοτήτων με πρωτογενή και δευτερογενή τομέα παραγωγής αποτελούν μέρος μίας διαδικασίας που ακολουθεί τον κύριο άξονα των παραμέτρων, καθώς πρόκειται περισσότερο για μέρους του αντίκτυπου της σωστής οριοθέτησης του υποβάθρου παρά για βήματα του ίδιου του σχεδίου διαχείρισης. Ο τρόπος, εξάλλου, που θα λειτουργούν οι χώροι εξαρτάται και από τις υπόλοιπες παραμέτρους που θα αναφερθούν παρακάτω στο ίδιο κεφάλαιο.

Εικ. 02. Απόδοση της περιοχής του κύριου οικιστικού πυρήνα της προϊστορικής πόλης της Κνωσού σύμφωνα με τους χάρτες που έχουν δημοσιευθεί από το Κ.Υ.Λ.Π. (κάτω). Το ανάκτορο διακρίνεται στην οριοθετημένη περιοχή εντός της χρωματισμένης ζώνης.

Εικ. 03. Οι χάρτες πυκνότητας ερημάτων ανα χρονική περίοδο στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού (Κ.Υ.Λ.Π.). Από αριστερά προς τα δεξιά: προϊστορικά, κλασικά-ελληνιστικά, ρωμαϊκά και μετα-ρωμαϊκά. Πηγή: Κ.Υ.Λ.Π. (Bredaki, Vasilakis & Whitelaw, 2009)

Ωστόσο, μία μη-μνημειοκεντρική ετεροτοπολογία της Κνωσού θα πρέπει να εντάσσει στο χώρο, όχι μόνο την τοπογραφική ανάγνωση της προϊστορικής πόλης, αλλά φυσικά και την ιστοριογραφική. Η πουριστική προσέγγιση του Evans ως προς τις ιστορικές φάσεις της πόλης είναι επίσης μέρος της μνημειοκεντρικής προσέγγισης της Κνωσού και οφείλει να διευθετηθεί ως τέτοιο. Οι κρητολογικές σπουδές, των οποίων σημαντικό τμήμα είναι και η ιστορία της αρχαιολογίας στο νησί, έχουν να παρουσιάσουν πλέον ένα σημαντικό αρχείο, την τεκμηρίωση δηλαδή που έχει ανάγκη η αποδόμηση του κυρίαρχου πουρισμού. Εκτός από τις σημαντικές μορφές που σημάδεψαν εξίσου την ανασκαφή στην Κνωσό και την μινωική αρχαιολογία εν γένει [Μ. Καλοκαιρινός, Ι. Χατζηδάκης, Σ. Ξανθουδίδης, Σ. Αλεξίου, Σπ. Μαρινάτος, Ν. Πλάτων], οφείλουν να ενταχθούν ως αφηγηματικές και οι πολιτικοκοινωνικές διαδικασίες που επηρέασαν και επηρεάστηκαν από την ανασκαφή κατά τον τελευταίο αιώνα, όπως επίσης και η συνεχής κατοίκηση της περιοχής από τη Νεολιθική Εποχή ως σήμερα. Η συμπύκνωση αυτή ιστορικού χρόνου, παρ' ότι ταυτίζεται με τη βαθιά ετεροτοπική ταυτότητα του μνημείου, σε αντίθεση με την υφιστάμενη πληθώρα συμβολισμών και ετερόκλητων αφηγημάτων, προσδίδει ένα χαρακτήρα καλά τεκμηριωμένου αρχαιολογικού έργου. Ένα τέτοιο έργο είναι σε θέση να ασκεί, μέσα από την ίδια του τη δομή, έμμεσο έλεγχο σε οποιαδήποτε διαδικασία επανερμηνείας του. Την ίδια στιγμή, η επέμβαση αυτή στην ετεροτοπολογία της Κνωσού δεν επηρεάζει απαραίτητα τη θέση της σε αυτό που περιγράφει ο Χαμηλάκης ως εθνικό φαντασιακό (Χαμηλάκης, 2012), καθώς δεν απορρίπτονται στοιχεία από την υφιστάμενη ταυτότητά της αλλά στην πραγματικότητα επανενοτάσσονται σε ένα ευρύτερο σύνολο στοιχείων.

Υπό τους όρους αυτούς, μπορεί πραγματικά να αλλάξει ο τρόπος που η Κνωσός διαβάζεται σήμερα από τους περισσότερους επισκέπτες. Εκτός από την εμβάθυνση στην ετεροτοπική της ταυτότητα, θα αποτελεί και έναν προορισμό, μέσα από τον οποίο ενθαρρύνονται πολλές διαφορετικές αναγνώσεις, αποσκοπώντας έτσι και στην προσέλευση των ίδιων επισκεπτών πάνω από μία φορά. Η ευκαιρία να ξαναδεί κανείς το μνημείο μέσα από διαδικασίες που εμπλουτίζουν και επιταχύνουν σταδιακά την μύηση προς τον τρόπο που κατοικείται και νοηματοδοτείται ο τόπος κατά τα προϊστορικά χρόνια, ίσως είναι και ο μόνος τρόπος να γίνει αυτή η διαδικασία της μύησης ουσιαστική και όχι, όπως σήμερα τείνει να είναι, προσκυνηματική.

Η δεύτερη παράμετρος περιλαμβάνει το σύνολο των ζητημάτων που σχετίζονται με τον τρόπο που η μύηση αυτή λαμβάνει χώρα. Πρόκειται για ζητήματα οριοθέτησης της επισκέψιμης περιοχής, των κύριων προσβάσεων και του τρόπου με τον οποίο μπορεί να στηθεί το δίκτυο διαδρομών μέσα και γύρω από το ανάκτορο. Με άλλα λόγια μπορούν να τεθούν τρία βασικά ερωτήματα εδώ. Πώς φτάνει κανείς στην Κνωσό (:), από ποιο σημείο ξεκινάει την περιήγηση (;) και – ως – πού μπορεί να πάει (:). Τα τρία αυτά ερωτήματα, παρά το γεγονός ότι αποτελούν μία ενιαία ενότητα ζητημάτων του μνημείου, οφείλουν να αναλυθούν ξεχωριστά.

Αρχικά, ως προς την πρόσβαση, η Κνωσός προσεγγίζεται κατά παράδοση από το Βορρά, καθώς τις περισσότερες φορές τίθεται το Ηράκλειο ως αφετηρία για τον επισκέπτη. Το ανάκτορο δεν γίνεται ορατό στη διαδρομή παρά μόνο όταν κανείς βρεθεί πλέον μέσα από την περίφραξη. Περνώντας την ψηλή βλάστηση της εισόδου, αποκαλύπτεται ένα τμήμα του ανακτόρου κοντά στη δυτική πύλη, από το οποίο ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα είτε να περάσει απευθείας μέσω της δυτικής πύλης στη δυτική πτέρυγα του ανακτόρου και από την κεντρική αυλή προς την ανατολική πτέρυγα, είτε να κινηθεί περιμετρικά - προς το Βορρά και την αντίστοιχη βόρεια είσοδο ή προς το Νότο και την αντίστοιχη είσοδο μαζί με τη νέα διαδρομή προς Καραβάν Σαράι. Με αυτόν τον τρόπο, κύρια είσοδος γίνεται η δυτική, θέτοντας τις υπόλοιπες σε ρόλο επικουρικό, περισσότερο, δηλαδή, μέρος της ευρύτερης περιήγησης παρά μία ουσιαστική μετάβαση.

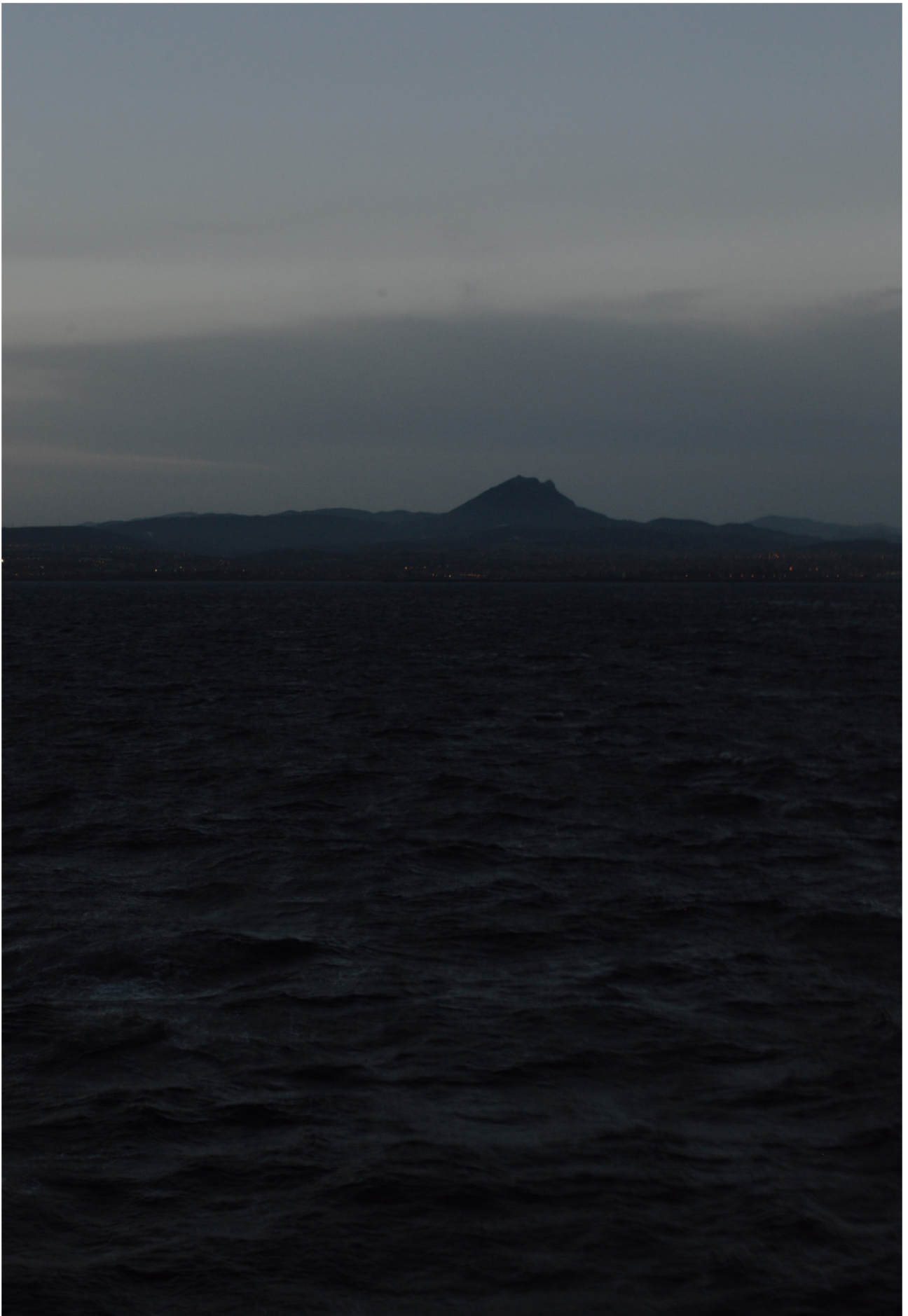
Το γεγονός της ιεράρχησης της δυτικής εισόδου κατ' αυτόν τον τρόπο σύμφωνα με λειτουργικά κριτήρια και όχι με βάση τουλάχιστον των αρχαιολογικών κατάλοιπων αποδίδει άλλο ένα από τα μεγάλα αφηγηματικά κενά στο χώρο, καθώς μέσα από την έμμεση αυτή υποβάθμιση των υπολοίπων εισόδων καταργείται η δυνατότητα απόδοσης της σχέσης των δυναμικών που είχε το ανάκτορο με την υπόλοιπη πόλη, ακριβώς μέσα από τις θέσεις και τη λειτουργία των εισόδων του. Ακόμα και μία αρκετά βάσιμη υπόθεση ότι το προϊστορικό ανάκτορο αφορούσε έναν περιορισμένης πρόσβασης για την πλειοψηφία του πληθυσμού χώρο, όπου ίσως να ήταν σε ισχύ, ως άλλη ετεροτοπία και τότε, διαφορετικοί κανόνες, δεν θα μπορούσε να βρει έδαφος ώστε να αναδειχθεί αν όντως ισχύει. Είτε το ανάκτορο ερμηνεύεται ως ένα κέντρο περιορισμένης πρόσβασης, είτε ως ένας χώρος διαθέσιμος στο ευρύ κοινό, θα πρέπει με τη σωστή οριοθέτηση να αναδειχθεί ο τρόπος που κανείς εισέρχεται [ή μυείται] στο εσωτερικό του.

Η διαδικασία της μύησης δεν αφορά ωστόσο μόνο το ανάκτορο της Κνωσού. Η Κνωσός, όπως έχει προαναφερθεί, συμπυκνώνει μέσα στην ετεροτοπική της ταυτότητα ένα πλήθος στοιχείων και συμβολισμών, όλα τους συνιστώσες της σύγχρονης ταυτότητας του νησιού. Η διαδικασία λοιπόν της μύησης στο συγκεκριμένο μνημείο σίγουρα ξεκινά πολύ πριν την είσοδο προς το ανάκτορο. Το ανάκτορο της Κνωσού συμβολικά δεσπάζει ανάμεσα στα δύο κυριότερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το μινωικό κόσμο, ένα δίπολο που καθόρισε τις νομοτέλειες πάνω στις οποίες στηρίχτηκε η νοηματοδότηση του νησιού από τους προϊστορικούς του κατοίκους.

Από τη μία πλευρά, βρίσκεται η εσωστρεφής ενδοχώρα της Κρήτης, ορεινά και ημιορεινά τοπία συσχετισμένα άμεσα με τις λατρευτικές τελετές (Peatfield, 2001; Faure, 1916; Tyree, 2001; Hitchcock, 2007), οι οποίες, πριν τη συγκρότηση πόλεων και ανακτόρων, λάμβαναν χώρα κατά κύριο λόγο στην ύπαιθρο. Ιερά σπήλαια, ιερά κορυφές, φυλάκια και μεμονωμένα ανακτορικά κτήρια συντελούν στην διαμόρφωση της εσωστρεφούς αυτής αναζήτησης του ιερού μέσα από τη μύηση σε ιερούς τόπους εντός της κρητικής ενδοχώρας (Nowicki, 2001; Briault, 2007), όπως επίσης και ενός εποπτικού μηχανισμού (Nowicki, 1987), ικανού να ελέγχει ευρύτερες περιοχές, από τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις ως τις παράκτιες ζώνες και τα λιμάνια (Chryssoulaki & Platon, 1987; Chryssoulaki, 1999). Από την άλλη, οι παράκτιες αυτές ζώνες και τα λιμάνια αποτελούν την εξωστρεφή πλευρά του προϊστορικού αυτού πολιτισμού. Τα θαλάσσια ταξίδια και το εμπόριο, στοιχεία άρρηκτα συνδεδεμένα με το μινωικό αφήγημα, συμβολίζουν τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα των μινωιτών και τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν ως τίμημα.

Αυτή ακριβώς η διαφορά δυναμικής, μεταξύ της εξωστρεφούς ζωής των θαλάσσιων εξορμήσεων και της αντίστοιχης εσωστρεφούς προς τον ομφαλό της νήσου, είναι που εμπεριέχεται σε συμβολισμούς μέσα στην ιδέα του μινωικού ανακτόρου (Hitchcock, 2007). Οι μεγάλες προϊστορικές πόλεις στην Κρήτη συμβολίζουν την άνθιση του μινωικού κόσμου ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους, ασκώντας ουσιαστικά έλεγχο στο ίδιο το δίπολο. Αυτό, όμως σημαίνει ότι και τοπογραφικά πλέον το ανάκτορο και η πόλη γίνονται τμήματα της ιεραρχίας αυτής στο τοπίο.

Συνεπώς η μύηση στο προϊστορικό ανάκτορο προϋποθέτει την εμπέδωση αυτής της διαδικασίας νοηματοδότησης. Αν τώρα συμπεριλάβουμε και τον παράγοντα της, σύγχρονης, κύριας αφετηρίας για την επίσκεψη, που είναι η πόλη του Ηρακλείου, γίνεται σαφές ότι η παραπάνω διαδικασία ταυτίζεται σκηνοθετικά με τη διαδικασία μύησης κάποιου επισκέπτη στο ίδιο το νησί. Ο επισκέπτης, είτε βρίσκεται στη μινωική Κρήτη είτε στη σύγχρονη, προσεγγίζει το ανάκτορο από τα βόρεια παράλια του νησιού και θα πρέπει να κατευθυνθεί προς την ενδοχώρα ώστε να βρει την Κνωσό.

εικ. 05. Η θέα του Ηρακλείου από το Κρητικό Πέλαγος και στο βάθος το ιερό όρος του Γιούχτα

Σε όλη αυτή τη διαδικασία, η τελετουργική περιήγηση προς τα ενδότερα και ιερά τμήματα της κρητικής υπαίθρου λαμβάνει χώρα μέσω των τοπογραφικών αναφορών. Το ιερό βουνό του Γιούχτα, στην κορυφή του οποίου δεσπόζει ένα από τα αρχαιότερα ιερά κορυφής στο μινωικό κόσμο (Karet-sou, 1980), αποτελούσε ανέκαθεν σημείο αναφοράς στην ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου (Soet-ens, Driessen, Sarris & Torouzi, 2002) και κυρίαρχο ορόσημο για την προϊστορική Κνωσό. Η θέα του ορεινού όγκου από την πόλη του Ηρακλείου [ή ακόμα και στην προσέγγιση του νησιού από το πέλαγος] ακολουθεί τον επισκέπτη σε όλη του την πορεία προς το ανακτορικό συγκρότημα, σαν μία εννοιολογική σταθερά.

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι τα τοπογραφικά εργαλεία για τη συγκρότηση ενός αφηγήματος, το οποίο θα εμβαθύνει στον τρόπο που πραγματικά μυείται ένας επισκέπτης της Κνωσού στο μινωικό κόσμο, όχι μόνο υπάρχουν αλλά αποτελούν και σημαντικό κίνητρο για τη διαμόρφωση ενός νέου τρόπου προσέγγισης της προϊστορικής πόλης. Αυτού του είδους η προσέγγιση μπορεί μάλιστα να συνδυαστεί και με ένα πλήθος προηγούμενων προτάσεων για τη διαμόρφωση της ευρύτερης περιοχής νότια της Κνωσού και προς το Γιούχτα [βλ. Α' Φάση μελέτης της Περιφέρειας Κρήτης (2013)], μέσα από δίκτυα πεζοπορικών διαδρομών και μονοπατιών, συνδυάζοντας παράλληλα και ένα πλήθος αρχαιολογικών χώρων στην ευρύτερη περιοχή [Φουρνί, Βαθύπετρο, Ανεμόσπηλια, Ιερό Κορυφής κ.ά.], όπως επίσης και περιοχές φυσικού κάλλους [κνωσανό Φαράγγι, Ιερά Σπήλαια του Γιούχτα κ.ά.]. Αν το ανάκτορο ερμηνευτικά αποτελούσε ως τοπίο ένα απόσπασμα της ενότητας της κρητικής υπαίθρου [κατά τον όρο του Simmel για το τοπίο (1913: 12-13)] και του συνόλου των δυναμικών που το επηρεάζουν, ως τέτοιο οφείλει να ενταχθεί και στην οποιαδήποτε διαδικασία ανάδειξής του. Η χωρική έκφραση αυτών των νομοτελειών είναι ο γνωστός άξονας των τριών σημείων [αρχαίο λιμάνι στον Πόρο - αρχαιολογικός χώρος Κνωσού - Γιούχτας], τον οποίο και αρκετοί διαχειριστικοί φορείς έχουν προσεγγίσει κατά καιρούς, όπως για παράδειγμα η Περιφέρεια Κρήτης και το μη κερδοσκοπικό σωματείο ΔΙΑΖΩΜΑ [βλ. παράρτημα μελετών].

Ο συγκεκριμένος άξονας, λόγω της βαρύτητας που προσδίδει στα αφηγηματικά πλαίσια, προκύπτει ως η βασικότερη συνιστώσα για οποιοδήποτε διαχειριστικό σχέδιο, θέτοντας σε δευτερεύοντα ρόλο τη σύνδεση του μνημείου με οποιοδήποτε ευρύτερο δίκτυο πολιτιστικών διαδρομών στην κεντρική Κρήτη. Ωστόσο η πλήρης ανάδειξή του, προϋποθέτει έναν σχεδιασμό αρκετά μεγαλύτερης κλίμακας και χρονοδιαγράμματος, αντικείμενο που δεν μπορεί να αναλυθεί στην παρούσα εργασία. Το σημαντικό, βέβαια, στοιχείο που υποδεικνύει ο παραπάνω άξονας είναι η επανεξέταση της ιεράρχησης των εισόδων του ανακτόρου, από τις οποίες η βόρεια [μαζί με την Βασιλική Οδό, η οποία τη διασχίζει εγκάρσια] παίζει πλέον το βασικότερο ρόλο στην πορεία των επισκεπτών, καθώς είναι εκείνη που παραλαμβάνει τον επισκέπτη από το βορρά και τον οδηγεί [κυριολεκτικά ή μεταφορικά], μέσω του αρχαιολογικού χώρου, προς την ενδοχώρα, προς το ιερό βουνό.

Στο παραπάνω πλαίσιο, δεν είναι απαραίτητο η Κνωσός, ως βήμα προς την ενδοχώρα, να περιοριστεί στο ανακτορικό συγκρότημα. Αντιθέτως, η πρόσβαση απευθύνεται ως ένα βαθμό στην εγγύς περιοχή, δηλαδή στο σύνολο των στοιχείων που έχουν ήδη αναφερθεί στην πρώτη παράμετρο, όπως επίσης και στα στοιχεία που θα αναφερθούν παρακάτω, στην τρίτη παράμετρο. Αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος που φτάνει και περιηγείται κανείς στην Κνωσό, δεν εξαρτάται μόνο από τον άξονα που αναπτύχθηκε παραπάνω, αλλά και από τις υπόλοιπες παραμέτρους που ορίζονται σε αυτό το κεφάλαιο. Έτσι, για παράδειγμα, ο συνδυασμός αρχαιολογικών θέσεων γύρω από το ανάκτορο μπορεί να επιτάσσει έναν διαφορετικό τρόπο διαμόρφωσης ή ιεράρχησης των εισόδων, όχι τόσο ως προς τον κυρίαρχο ρόλο της βόρειας αλλά περισσότερο ως προς τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν και οι υπόλοιπες, πρώτον ως προς τη βόρεια και δεύτερον ως προς τις δυνατότητές τους στην πλαισίωση αφηγηματικών παραμέτρων, όπως για παράδειγμα οι περιοχές φυσικού κάλλους και οι οικισμοί της Κνωσού.

Εικ. 06. Άποψη της κοιλάδας του Καιράτου. Διακρίνονται το ανακτορικό συγκρότημα, η επαρχιακή οδός, το κνωσανό φαράγγι και ο ορεινός όγκος του Γιούχτα. Επίσης φαίνεται, ως ένα βαθμό, η αντίθεση της πυκνής και ψηλής φύτευσης γύρω από το ανακτορικό συγκρότημα σε σχέση με τη χαμηλότερη βλάστηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων που κυριαρχούν στην κρητική ύπαιθρο. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στην Κνωσό μαζί με το Γιούχτα αποτελούν τμήμα του άξονα, κατά τον οποίο επιδιώκει να εστιάσει η πολιτική ανάδειξης, με σκοπό την ολοκληρωμένη διαδικασία μύησης του επισκέπτη προς την κρητική ενδοχώρα. Οι δύο αυτοί πόλοι συνδέονται μέσα από το φαράγγι, στοιχείο που βοηθά και στην ανάπτυξη του φάσματος πολιτιστικών διαδρομών, μέρος των οποίων συναντάται σε προηγούμενες μελέτες. Πηγή: <www.simplycrete.gr> [Τελευταία επίσκεψη: 05/03/2018]

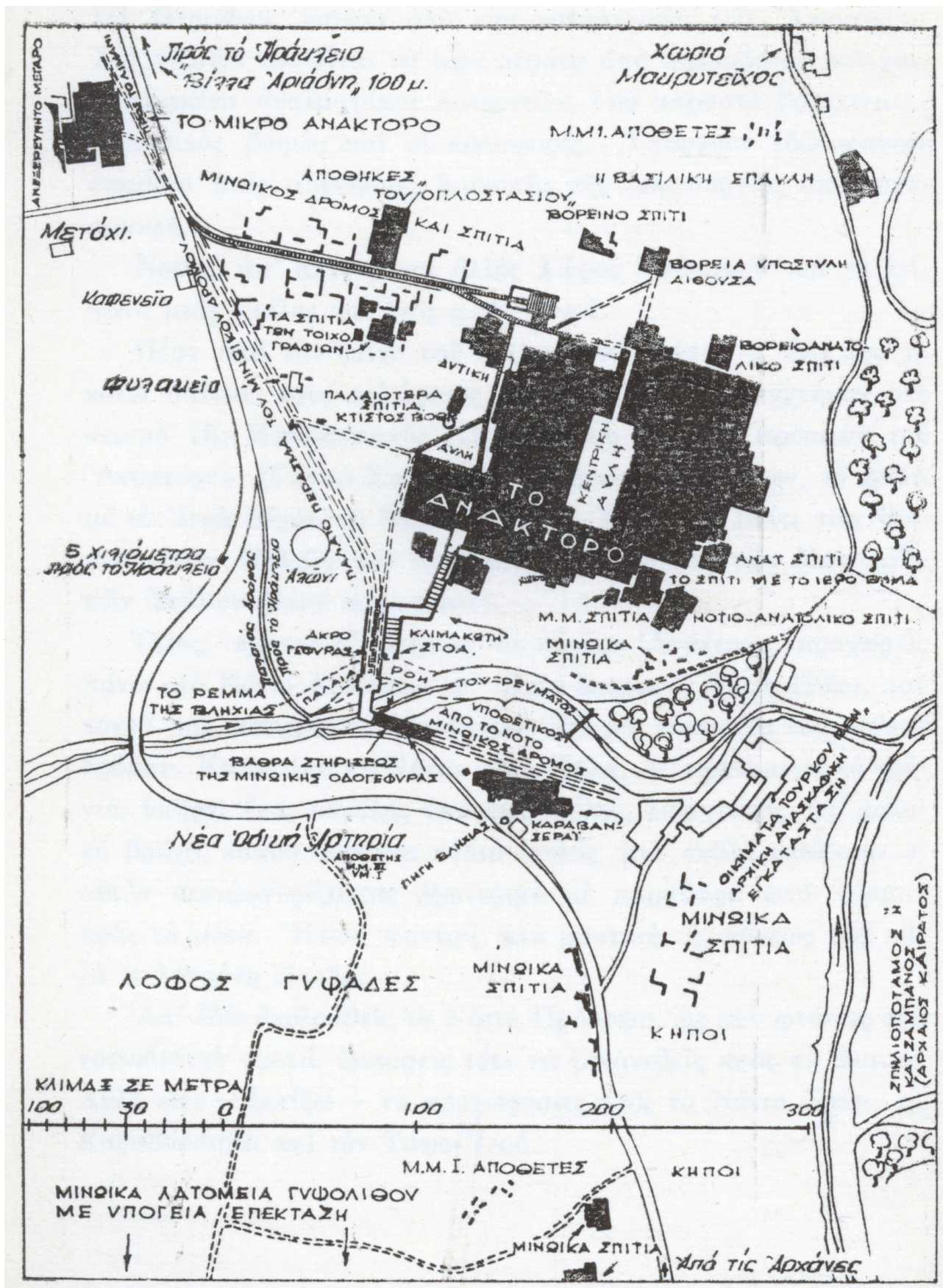
Εικ. 07. Άποψη της περιοχής μεταξύ των δύο οικισμών. Διακρίνονται το Μικρό Ανάκτορο με το Στρωματογραφικό Μουσείο, οι λοιπές εγκαταστάσεις της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, η Βίλλα Αριάδνη, ο χώρος στάθμευσης και τμήματα των δύο οικισμών. Κάτω αριστερά, στα όρια του οικισμού Μπουγάδα Μετόχι με την επαρχιακή οδό, διακρίνεται μέρος του μετώπου των τουριστικών επιχειρήσεων, οι οποίες εμφανίζονται σποραδικά, εκτός του μετώπου, και σε άλλα σημεία του επαρχιακού δρόμου. Κάτω δεξιά διακρίνονται εγκαταστάσεις από το εργοτάξιο της αρχαιολογικής υπηρεσίας. Φαίνεται επίσης η οδική σύνδεση των δύο οικισμών να εντάσσεται στο χώρο στάθμευσης, αποκτώντας ουσιαστικά τη σύνδεσή τους μέσω μιας ζώνης που όχι μόνο εμπίπτει αποκλειστικά στη διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου αλλά αποκλείει οποιαδήποτε χρήση πέραν της στάθμευσης, καθιστώντας την περιοχή ως έναν *μη χώρο*. Το αποτέλεσμα αυτού του εκτενούς μη χώρου είναι η διάσπαση της συνοχής του τοπίου, ζήτημα που οι τρεις παράμετροι καλούνται να αναλύσουν. Πηγή: <www.simplycrete.gr> [Τελευταία επίσκεψη: 05/03/2018]

Οι οικισμοί της Κνωσού, μείζον και διαχρονικό διαχειριστικό ζήτημα της περιοχής, αποτελούν και το αντικείμενο που **η τρίτη παράμετρος** καλείται να εξετάσει. Ο σύγχρονος οικισμός της Κνωσού, ο οποίος εμφανίζεται πρώτη φορά σε απογραφή το 1928, περιλαμβάνει πλέον τους δύο προγενέστερους οικισμούς με τα – σύγχρονα – ονόματα Μακρυτοίχος [Μακρύς Τοίχος] και Μπουγάδα Μετόχι (για ονόματα βλ. Vasilakis, 2004), τα οποία και διατηρούν επισήμως ως την απογραφή του 1920 (Σπανάκης, 1991). Οι οικισμοί αυτοί εκτείνονται στο βόρειο μέτωπο εκατέρωθεν του αρχαιολογικά χώρου, ανατολικά και δυτικά. Στην ανατολική πλευρά, ο οικισμός Μακρυτοίχος, σύμφωνα πάντα με τον κατάλογο του Σπανάκη, αποτελεί τον παλαιότερο στην περιοχή. Από την άλλη, το Μετόχι αναπτύχθηκε ως ζωντανός οικισμός κυρίως από το 2ο μισό του 20ού αιώνα, εφόσον σε χάρτη του Rendlebury το 1933 [εικ. 04] η περιοχή αναγνωρίζεται ακόμα ως μετόχι, με μία υπόδειξη κτηρίου και ένα καφενείο.

Η αύξηση του πληθυσμού των οικισμών αυτών (Σπανάκης, 1991) μέσα στον 20ό αιώνα, σε συνδυασμό με τη μεγάλη ανασκαφή του Evans και το μετέπειτα αναστηλωτικό του έργο, αποτελούν τμήματα μίας σημειολογικής αφήγησης του τρόπου με τον οποίο κατοικήθηκε και, γενικώς, αξιοποιήθηκε η περιοχή μέσα στον περασμένο αιώνα. Ειδικότερα, οι υφιστάμενες επιχειρήσεις εστίασης, εμπορίου και άλλων, τουριστικών κυρίως υπηρεσιών, μπορεί, να μην παροουσιάζονται ως οι αναχρονιστικές και πρόχειρες μορφές διαχείρισης, εστιάζοντας κυρίως στην εντατική εκμετάλλευση του χώρου [ως μία μορφή βιομηχανοποιημένου τουρισμού], αλλά την ίδια στιγμή μοιάζουν και ένα αμήχανο ζήτημα στα χέρια των φορέων διαχείρισης. Ένα επίσης σοβαρό στοιχείο που επιβαρύνει τη θέση των οικισμών είναι η δυσκολία που αντιμετωπίζουν αυτή τη στιγμή για την ένταξη τους σε ένα ενιαίο σχέδιο διαχείρισης της περιοχής της Κνωσού, ζήτημα που επηρεάζει και την υποψηφιότητα του μνημείου για μία θέση στον κατάλογο της UNESCO. Ωστόσο, η λειτουργία των οικισμών δεν ήταν ανέκαθεν ανταγωνιστική [ή τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό] ως προς τη λειτουργία του μνημείου.

Η ραγδαία τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, μέρος από τον αντίκτυπο της ακτινοβολίας του ίδιου του μνημείου, επέφερε σταδιακά την, κατά μία έννοια, οριοθέτηση μίας ζώνης τουριστικών χρήσεων μεταξύ των οικισμών και του αρχαιολογικού χώρου. Ο οικισμός Μακρυτοίχος έχει υποστεί την ηπιότερη αλλοίωση αυτής της μορφής. Ο εγγύς κεντρικός χώρος στάθμευσης είναι η μόνη περιοχή τουριστικής χρήσης που μεσολαβεί μεταξύ οικισμού και αρχαιολογικού χώρου, καθώς ο οικισμός, αν και δεν απέχει πολύ από το ανακτορικό συγκρότημα, απέχει αρκετά από την μοναδική είσοδο που υπάρχει στη δυτική πλευρά. Έτσι τα κτήρια παραμένουν κρυμμένα πίσω από δεντροστοιχίες και την μεγάλη περιοχή που καλύπτει ο χώρος στάθμευσης, ως ένα αθέατο, άγνωστο κομμάτι της περιοχής για τους περισσότερους επισκέπτες. Στην περίπτωση του οικισμού Μπουγάδα Μετόχι η τουριστική αυτή ζώνη πήρε άλλη μορφή. Ένας στοίχος τουριστικών επιχειρήσεων κατά μήκος του δρόμου [εννοείται ως φυσικό επακόλουθο της διαμόρφωσης των κτηρίων, τα οποία είχαν πρόσοψη στο δρόμο όπου βρίσκεται και η κεντρική είσοδος του αρχαιολογικού χώρου], σχηματίζει ένα μέτωπο μεταξύ του μικρού αυτού οικιστικού πυρήνα και του μνημείου.

Η αμεσότερη επαφή με την [τουριστικά] προνομιούχο δυτική πλευρά του αρχαιολογικού χώρου, σε συνδυασμό με αναχρονιστικές πολιτικές τουριστικής ανάπτυξης, έχει συγκροτήσει την εικόνα που έχει επικρατήσει ως σήμερα, ενός άναρχου οικιστικού συνόλου με εξίσου αμήχανη προς το τοπίο όψη, δηλαδή ενός ξένου σώματος. Η εικόνα του οικισμού σαφώς έχει διαστρεβλωθεί και αυτό φαίνεται μόλις περάσει κανείς τη ζώνη των τουριστικών επιχειρήσεων και, ανεβαίνοντας τον ανηφορικό δρόμο παράλληλα προς τα όρια της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, ανακαλύψει το άλλο μέτωπο, αυτό των κατοικιών, το οποίο και οδηγεί σε μικρή πλατεία, πριν το τέρμα του οικισμού. Η δομή αυτή, έστω και στοιχειωδώς, μας παραπέμπει σε μία περίπτωση βιωμένου χώρου, με δική του ταυτότητα και οργάνωση.

εικ. 08. Σκαριφηματικός χάρτης με την ευρύτερη περιοχή του ανακτορικού συγκροτήματος. Στη θέση του σύγχρονου οικισμού Μπουγάδα Μετόχι διακρίνονται μόνο δύο κτήρια, ενώ πάνω δεξιά διακρίνεται ο οικισμός Μακρουτείχος. Υπομνηματίζονται επίσης τα διάσπαρτα προϊστορικά ευρήματα, στοχεύοντας σε μία πληρέστερη απόδοση της πόλης της Κνωσού. Από το βιβλίο: Pendlebury, J. & A. Evans (1933) A handbook to the palace of Minos at Knossos with its dependencies, Macmillan & Co. Limited, London

Η διαδικασία διαμόρφωσης των επιμέρους οικισμών [είτε αυτή πήρε μισό αιώνα είτε πολλούς περισσότερους], πέραν του ότι αποτελεί αυτό καθ' αυτό τμήμα της αρκετά ευρύτερης ιστορίας της συνεχούς κατοίκησης στην περιοχή, εμπεριέχει στοιχεία των κοινωνικών και ευρύτερα πολιτισμικών αξιών κάθε μίας από τις επιμέρους φάσεις κατοίκησης της Κνωσού. Αυτά αποτελούν ζητούμενα της ολιστικής διαχείρισης εφόσον αυτή απομακρύνεται από το πουριστικό μοντέλο των μινωικών αφηγημάτων που εισήγαγε ο Evans και προσανατολίζεται στη θεμιτή και καθ' όλα δόκιμη κρητολογική προσέγγιση, εστιάζοντας δηλαδή στην ιστορία του τόπου, μέσω των ανθρώπων που τον βίωσαν. Δεν είναι τυχαίο που υπάρχουν περιπτώσεις Τούρκων επισκεπτών που αναζητούν τα μέρη που ζούσαν οι πρόγονοί τους στην Κνωσό, πριν το 1923 και τη μεγάλη ανταλλαγή πληθυσμών, όπως ακριβώς συμβαίνει και με σωρείες Ελλήνων επισκεπτών στους οικισμούς της Μικράς Ασίας. Επιπλέον, πρόκειται για τόπους που αποτελούν σημαντικά τμήματα της ιστορίας της αρχαιολογίας στο νησί. Αποτυπωμένοι μέσα στο πλούσιο υλικό της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης, οι οικισμοί γίνονται με τη σειρά τους μία από τις πολλές ψηφίδες που συνθέτουν την ιστορία της Κνωσού.

Ωστόσο, η ψηφίδα αυτή δεν αποτελεί ακόμα ενεργό τμήμα του αφηγήματος, παραμένοντας ως τώρα ένα παρεξηγημένο κομμάτι του κνωσιακού τοπίου. Οι οικισμοί της Κνωσού οφείλουν, νομοτελειακά πλέον, να ενταχθούν στις σύγχρονες πολιτικές πολιτιστικής διαχείρισης, όχι ως απλά μία πλούσια πηγή ζωντανής συλλογικής μνήμης, αλλά, κυριότερα, ως ζωτικό στοιχείο του κνωσιακού τοπίου και μία από τις βασικές γενεσιουργές δυνάμεις της ιδιαίτερης, ετεροτοπικής του ταυτότητας. Εξάλλου, το ίδιο το κτηριακό απόθεμα αποτελεί ένα διαχειριστικό εργαλείο, κυρίως ως προς τη διαδικασία διαπραγμάτευσης χρήσεων των χώρων που περιβάλλουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Οι διαδικασίες που έχουν προαναφερθεί στην ανάλυση της πρώτης παραμέτρου ως επακόλουθα της σωστής δόμησης μίας ολιστικής διαχείρισης της περιοχής [πολιτιστικές δράσεις, εργαστήρια, τουριστικές επιχειρήσεις κ.ά.], μπορούν να ενταχθούν εγγύς των οικισμών, αποκαθιστώντας το ρόλο της μεταβατικής ζώνης από τους επισκέψιμους χώρους προς την κατοικημένη περιοχή. Η μεταβατική αυτή ζώνη, σε αντίθεση με το υφιστάμενο μέτωπο επί του επαρχιακού δρόμου και των χώρων στάθμευσης, θα είναι σε θέση να συνδέσει τους οικισμούς με το μνημείο, χωρίς απαραίτητα να υπάρξει άμεση αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο. Επίσης, η συγκεκριμένη διαδικασία, πέρα από το γεγονός ότι θα αποτελέσει και μία καλή ευκαιρία για επανεξέταση των σύγχρονων τουριστικών επιχειρήσεων που καλούνται να πλαισιώνουν το μνημείο, θα προσφέρει στην οικονομία του σχεδιασμού, αποτρέποντας τη σποραδική εμφάνιση κτισμάτων και οποιονδήποτε άλλων πρόσθετων κατασκευών στην ευρύτερη περιοχή, περιορίζοντας τις επεμβάσεις αυτές σε συγκεκριμένες περιοχές, όπου η μετάβαση από το κτιστό περιβάλλον [οικισμός] προς τους υπαίθριους χώρους [αρχαιολογικοί χώροι, πάρκα, περιοχές φυσικού κάλλους κ.ά.] θα γίνεται ομαλότερα, παραλαμβάνοντας ταυτόχρονα και τις επιθυμητές χρήσεις.

Για να επιτευχθεί ο συγκεκριμένος στόχος θα πρέπει να διευθετηθούν και τα ανάλογα ζητήματα που προκύπτουν, μεγάλο μέρος των οποίων επιζητά ούτως ή αλλιώς διευθέτηση μέσω των επιταγών και των υπολοίπων παραμέτρων που αναλύθηκαν παραπάνω. Τα τρία βασικότερα, ωστόσο, για το ζήτημα των οικισμών είναι η πρόσβαση ως το μνημείο με έναν νέο χώρο στάθμευσης, η ανάγκη για αναθεώρηση της αποκλειστικότητας που έχει η δυτική είσοδος με το αντίστοιχο μέτωπο των τουριστικών επιχειρήσεων ως προς τη ροή των επισκεπτών και το εύρος των αφηγημάτων, όπως επίσης και οι κατάλληλες διαμορφώσεις στα όρια των οικισμών σε συνδυασμό με την πρόβλεψη για προσθήκες στεγασμένων χώρων. Τα παραπάνω, μαζί με τα προηγούμενα ζητήματα που έχουν τεθεί σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζονται συνοπτικά στο σύνολό τους παρακάτω.

Η σύνοψη αυτή, επιτάσσοντας έναν εποπτικό τρόπο ιεράρχησης όλων των ζητημάτων που έχουν τεθεί και από τις τρεις παραμέτρους, οργανώνεται με βάση έναν πίνακα υπό τη μορφή μιας ανάλυσης SWOT, κατηγοριοποιώντας κατά προσέγγιση και τις αντίστοιχες παρατηρήσεις. Μέσα από αυτόν τον πίνακα θα προκύψει μία πιο ξεκάθαρη εικόνα για τις ανάγκες που καλείται αυτή η εργασία να καλύψει και την έκταση την οποία θα πάρουν οι προτάσεις, ανάλογα πάντοτε με τις δυνατότητες που επιτρέπει η κλίμακα της εργασίας. Προφανώς ο συγκεκριμένος πίνακας δεν αντιπροσωπεύει μία πλήρη ανάλυση SWOT για την περιοχή της Κνωσού, καθώς δεν συμπεριλαμβάνονται ζητήματα για την τεκμηρίωση και προστασία των μνημείων, όπως επίσης και αρκετά ζητήματα ανάδειξης. Εξάλλου στόχος της συγκεκριμένης εργασίας δεν είναι μία πρόταση ολιστικής διαχείρισης της περιοχής, αλλά η ανάλυση ορισμένων βασικών ζητημάτων αναγνωσιμότητας και ανάδειξης του μνημείου, χωρίς να επιδιώκεται επέμβαση στα μνημεία αυτά καθεαυτά. Αυτό από μόνο του δεν ορίζει απαραίτητα και το είδος της πρότασης που καλείται αυτή η εργασία να κάνει. Οριοθετεί όμως το διαχειριστικό πλαίσιο της εν λόγω πρότασης, το οποίο και θα έχει προκύψει από την ανάλυση των παραπάνω παραμέτρων, και τη συνοπτική τους παρουσίαση. Σύμφωνα, λοιπόν, με την ανάλυση των παραμέτρων και με την προσθήκη συμπληρωματικών στοιχείων για μία πληρέστερη εικόνα, ο πίνακας για την περιοχή περιφερειακά του ανακτορικού συγκροτήματος, έτσι όπως προκύπτει από τις παρατηρήσεις, έχει ως εξής:

Ισχυρά σημεία	Ασθενή σημεία	Δυνατότητες/Ευκαιρίες	Περιορισμοί/Απειλές
<p>Προσβάσεις Εκτός από τις προσβάσεις στο ανάκτορο, διατηρούνται επίσης τριγωνικές πλατείες εγγύς των εισόδων εισόδων [βόρειας και δυτικής] και μεγάλο τμήμα της Βασιλικής Οδού</p> <p>Η κύρια προσέλευση των επισκεπτών από το Βορρά βοηθά στην ομαλότερη μύηση, σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο</p> <p>Υπαρξη υφιστάμενων επαρχιακών παρακαμπτηρίων εντός της Β' Αρχαιολογικής Ζώνης</p> <p>Οι περιοχές πρασίνου δημιουργούν ευνοϊκές προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση πεζοπορικών διαδρομών προς το κνωσανό φαράγγι και τον Γιούχτα με αφετηρία τον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού</p>	<p>Η υφιστάμενη οδική πρόσβαση διακόπτει την ενότητα των σποραδικών μνημείων και αποκόπτει τα μνημεία στο δυτικό τμήμα της προϊστορικής πόλης</p> <p>Οι υφιστάμενοι παρακαμπτήριοι έχουν περιορισμένο πλάτος και δύσκολα μπορούν να ενταχθούν σε έργο υποδομής λόγω της πυκνότητας αρχαιολογικών ευρημάτων</p> <p>Η μοναδική είσοδος για τον αρχαιολογικό χώρο είναι η δυτική, υποβιβάζοντας το ρόλο και τη λειτουργία των υπολοίπων</p> <p>Έλλειψη αφηγηματικής συνοχής του τρόπου πρόσβασης και των διαδρομών των επισκεπτών</p>	<p>Μελέτη εναλλακτικής οδικής πρόσβασης και διαδρομών μεταξύ των μνημείων με βάση τη διαδικασία της ομαλότερης μύησης προς την ενδοχώρα με πρόταση αξιοποίησης των παρακαμπτηρίων για την ομαλότερη διευθέτηση των επισκεπτών ανάλογα με την επισκεψιμότητα</p> <p>Πρόταση παράκαμψης τμήματος [αρχικά μικρού] της επαρχιακής οδού ώστε διευκολυνθεί η διέλευση των επισκεπτών μεταξύ των χώρων και να καταστούν το σύνολο των μνημείων και η περιοχή της προϊστορικής πόλης ενιαίες και αδιάσπαστες ενότητες</p> <p>Αξιοποίηση όλων των εισόδων του ανακτόρου μαζί με τις πλατείες και τη Βασιλική Οδό, μέσα από την ένταξή τους σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εναλλακτικών αφηγηματικών για τους επισκέπτες</p>	<p>Δυσκολία διευθέτησης των οδικών προσβάσεων λόγω της έλλειψης ρυθμιστικού σχεδίου αλλά και των πιθανών δυσμενών αποτελεσμάτων στις ιδιοκτησίες που προς το παρόν εξυπηρετούνται από το υφιστάμενο δίκτυο.</p> <p>Το κόστος των έργων υποδομής για τη διαμόρφωση όλων των εισόδων και των διαδρομών αν δεν ισοσκελιστεί με ανταποδοτικές πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης δεν θα μπορεί να καταστεί βιώσιμο</p> <p>Πιθανή ανάγκη εκτενών απαλλοτριώσεων και απρόβλεπτων ανασκαφικών έργων</p> <p>Η συνεργασία πολλών φορέων για ένα έργο [βλ. υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού με Περιφέρεια Κρήτης και ιδιωτικές πρωτοβουλίες] πολλές φορές δεν έχει θετικό πρόσημο</p>

	Ισχυρά σημεία	Ασθενή σημεία	Δυνατότητες/Ευκαιρίες	Περιορισμοί/Απειλές
Οριοθέτηση χώρων/ Επισκέψιμες περιοχές	<p>Εγγύτητα μεταξύ των σποραδικών αρχαιολογικών χώρων γύρω από το ανάκτορο</p> <p>Αρκετοί από τους χώρους παρουσιάζουν εικόνα επισκέψιμου χώρου, με αξιόλογα αρχιτεκτονικά στοιχεία</p> <p>Περιοχές πρασίνου παρεμβάλλονται σποραδικά μεταξύ των αρχαιολογικών χώρων, καθιστώντας το υπόβαθρο μίας ήπιας ενοποίησης ευκολότερο</p>	<p>Περιφράξεις ανά αρχαιολογικό χώρο αποκόπτουν τη σύνδεση των μνημείων</p> <p>Αρκετοί περιφραγμένοι αρχαιολογικοί χώροι δεν είναι επισκέψιμοι</p> <p>Απουσία υποδομών στις περιοχές πρασίνου μεταξύ αρχαιολογικών χώρων και στην ευρύτερη περιοχή</p> <p>Τα απομονωμένα μνημεία αδυνατούν να καταστήσουν ποτέ ενιαία την εικόνα της προϊστορικής πόλης, έστω και αναφορικά</p> <p>Δεν υπάρχει χωρική αναφορά στον Καιράτο ποταμό και τη γενικότερη λειτουργία της κοιλάδας ως [άλλοτε] αστικό και [διαχρονικά] αγροτικό τοπίο</p> <p>Δεν προκύπτει κάποια ενότητα στην εικόνα του τοπίου, είτε από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είτε από τις καλλιεργημένες εκτάσεις και τις δενδροφυτεύσεις</p>	<p>Πρόταση για σταδιακή ενοποίηση των σποραδικών αρχαιολογικών χώρων και των περιοχών πρασίνου</p> <p>Δημιουργία υποβάθρου για περιφερειακές του ανακτορικού συγκροτήματος δραστηριότητες, εντός της ευρύτερης περιοχής του μνημείου</p> <p>Αλλαγή ελέγχου και εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο, αναθεώρηση της πολιτικής και του είδους της περιφράξης</p> <p>Σύνδεση των μνημείων με το τοπίο του Καιράτου, τόσο άμεσα, με επισκέψιμα σημεία και διαδρομές εντός του φαραγγιού [προς την Αγία Ειρήνη] και [σε δεύτερη φάση ίσως] στο λόφο των γυψάδων, όσο και έμμεσα, με ειδικές διαδρομές, θέσεις και σημεία πληροφόρησης σχετικά με τη διαχρονική κατοίκηση της κοιλάδας</p> <p>Διαμόρφωση τμήματος του Καιράτου ως υπόδειξη της αρχαίας κοίτης</p> <p>Επανεξέταση της υπόδειξης των καλλιεργήσιμων ειδών εντός της Β' Αρχαιολογικής Ζώνης και πιθανός εμπλουτισμός της τοπικής χλωρίδας</p>	<p>Πιθανώς υπερβολικό κόστος απαλλοτριώσεων για τα έργα ενοποίησης και δημιουργίας υποδομών</p> <p>Υπερβολικό κόστος συντήρησης των περισσότερων μνημείων που θα καταστούν επισκέψιμα, παράμετρος που διορθώνεται μόνο με ένα επιτυχές σχέδιο βιωσιμότητας</p> <p>Ανάγκη για καλύτερη διευθέτηση των όμβριων υδάτων μέσα από τις υπαίθριες διαμορφώσεις, για προστασία των αρχαιολογικών χώρων αλλά και του εν γένει τοπίου</p> <p>Πιθανώς, αναγκαίες, ειδικές επεμβάσεις προστασίας των μνημείων λόγω της εντεταμένης επισκεψιμότητάς τους</p>

	Ισχυρά σημεία	Ασθενή σημεία	Δυνατότητες/Ευκαιρίες	Περιορισμοί/Απειλές
Ο οικισμός της Κνωσού	<p>Ζωντανές κοινωνίες με κατοίκους που έχουν διαμορφώσει δεσμούς με τον τόπο, οι οποίοι ευθύνονται για τη σχέση των κατοικιών με την κρητική ύπαιθρο, μία οικολογία που προστατεύει και τον αρχαιολογικό χώρο</p> <p>Πηγή ιστορικών στοιχείων για την αρχαία ή/και τη νεότερη ιστορία της περιοχής</p> <p>Αναφορά στην ισχυροποίηση της δυναμικής της συνεχούς κατοίκησης στον τόπο</p> <p>Εργαλείο σωστής διαχείρισης του περιβάλλοντα χώρου, μέσα από τη σχεδιαστική διαδικασία χωροθέτησης δραστηριοτήτων γύρω από το ανακτορικό συγκρότημα, σε αντίθεση με οποιαδήποτε πολιτική σποραδικών αυτοτελών δραστηριοτήτων, υπό τη μορφή ενός θεματικού πάρκου</p>	<p>Ιδιότροπο θεσμικό καθεστώς των οικοδομών σε συνδυασμό με την απουσία ρυθμιστικού σχεδίου δυσκολεύουν τη διαχείριση</p> <p>Εντατική τουριστική εκμετάλλευση ιδιοκτησιών [κυρίως επάνω στον επαρχιακό δρόμο] δημιουργούν μία εικόνα, χαρακτηριζόμενη από αμήχανη έως αρνητική, η οποία όμως ταυτίζεται αναπόφευκτα με τη συνολική εικόνα των οικισμών</p> <p>Διαχωρισμός του οικισμού μεταξύ μίας ζώνης τουριστικών δραστηριοτήτων [κυρίως στην περίπτωση του οικισμού Μπουγάδα Μετόχι] και του υπόλοιπου οικιστικού πυρήνα, με αποτέλεσμα την έλλειψη ενιαίας ταυτότητας στον οικισμό</p> <p>Ανάπτυξη ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ των τουριστικών επιχειρήσεων και του αρχαιολογικού χώρου, εφόσον δεν συνδιαλέγονται ούτε υποστηρίζουν το μνημείο με τη λειτουργία τους, αλλά αντιθέτως, δρουν ανεξάρτητα ως κερδοσκοπικές επιχειρήσεις</p>	<p>Ένταξη του οικισμού σε ένα σύγχρονο ρυθμιστικό σχέδιο, κατά το οποίο, μεταξύ άλλων, θα υπαγορεύονται και οι τρόποι που θα μπορεί να εκμεταλλεύεται η περιοχή [αγροτικά, τουριστικά κλπ]</p> <p>Διαμόρφωση ενδιάμεσων χώρων στα όρια των οικισμών, μέσα στους οποίους θα μπορούν να συσταθούν και στεγασμένες πολιτιστικές δράσεις, συνδέοντας έτσι ομαλότερα την κατοικημένη περιοχή με τους αρχαιολογικούς χώρους και τις τουριστικές ζώνες</p> <p>Πρόβλεψη των μετώπων, έτσι ώστε να εντάσσονται τόσο στην αισθητική και λειτουργία των προσβάσεων όσο και στην αφηγηματική πολιτική των επισκέψιμων διαδρομών στην ευρύτερη περιοχή</p> <p>Αναδιευθέτηση χώρων στάθμευσης με σκοπό την απελευθέρωση της περιοχής μεταξύ των δύο οικισμών και συσπείρωση των ενδιάμεσων χώρων για δραστηριότητες σε αυτήν κυρίως τη ζώνη, με το χώρο στάθμευσης να απασχολεί ξεχωριστή περιοχή δυτικότερα ή ανατολικότερα από την υφιστάμενη θέση</p>	<p>Κίνδυνος υπερβολικού κόστους απαλλοτριώσεων σε περιουσίες στην εγγύς περιοχή</p> <p>Απουσία ενός σύγχρονου ρυθμιστικού σχεδίου για την περιοχή, ικανού να αναλάβει ισχυρό θεσμικό ρόλο σε μία σταδιακή μορφολογική συμμόρφωση του κτηριακού αποθέματος των οικισμών</p> <p>Ενθάρρυνση εξευγενιστικών πολιτικών διαχείρισης που θα αλλοιώσουν τον οικιστικό πυρήνα και θα προκαλέσουν πλήγματα σε παράγοντες που συνεισφέρουν στη βιωσιμότητα</p> <p>Αδυναμία διαμόρφωσης χώρου στάθμευσης ανάλογης κλίμακας με τον υφιστάμενο, λόγω περιορισμών στη διαδικασία απαλλοτριώσεων και γενικής δυσκολίας οριοθέτησης της εν λόγω περιοχής</p>

Και οι τρεις παράμετροι που εξετάζονται παρουσιάζουν κοινά σημεία μέσα από τον τρόπο που θα πρέπει να επιλυθούν. Τα ισχυρά σημεία τείνουν, από τη μία, να υποδεικνύουν τη μορφή που καλείται να πάρει μία πρόταση ανάδειξης, και από την άλλη, να επιβάλλουν τη χρήση της τοπογραφίας ως κύριο εργαλείο της διαχειριστικής πολιτικής. Στα ασθενή σημεία, κοινό πρόβλημα αποτελεί η έλλειψη υποδομών στον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων. Η κατάσταση αυτή, μαζί με την απουσία ρυθμιστικού σχεδίου που αναφέρεται στους περιορισμούς, έχει δημιουργήσει και τις προϋποθέσεις για την ανεξέλεγκτη εικόνα των τουριστικών επιχειρήσεων στην περιοχή. Η συμμόρφωση, ωστόσο, προς ένα ενιαίο διαχειριστικό πλαίσιο απαιτεί προσπάθεια σταθερή και συνεχή, καθώς δεν αποτελεί ζήτημα επιλύσιμο μέσω ενός οποιασδήποτε κλίμακας έργου υποδομής. Τα ασθενή σημεία [μαζί βέβαια και με τους περιορισμούς] έχουν αναδείξει και το ιδιαίτερο καθεστώς ιδιοκτησιακής πολιτικής καθώς και οικοδομικών έργων που επικρατούσε τουλάχιστον πριν από την κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου το 2011.

Οι δυνατότητες παρουσιάζονται συνοπτικά και αποτελούν μονάχα ένα μικρό μέρος, ένα αρχικό ίσως στάδιο, από μία πολύ μεγαλύτερη διαδικασία επαναπροσδιορισμού, όχι μόνο του μνημείου σε σχέση με το τοπίο, αλλά και του γενικότερου τρόπου που διαβάζονται τα μνημεία στην κρητική ύπαιθρο. Η πλειοψηφία τους αφορά τρόπους που μπορούν τα ισχυρά σημεία να μετατραπούν σε εργαλεία τοπιοκεντρικών πολιτικών διαχείρισης με στόχο τη δημιουργία φυγόκεντρων [ως κέντρο ορίζεται το ανακτορικό συγκρότημα] αφηγηματικών, αξιοποιώντας και αναδεικνύοντας το ήδη βαθύτατο ιστορικό υπόβαθρο της περιοχής. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε άλλωστε, πως η κατανομή των επισκεπτών σε μία μεγαλύτερη περιοχή, η οποία μάλιστα περιλαμβάνει και αρκετούς χώρους όπου δεν υπάρχουν μνημεία, λειτουργεί και ως μέτρο προστασίας των μνημείων αυτών καθεαυτών.

Η βιωσιμότητα ενός έργου [ή μίας σειράς έργων] εξαρτάται από τέτοια έμμεσα μέτρα προστασίας, αμβλύνοντας ουσιαστικά τα σοβαρά ζητήματα προστασίας που έχουν εν γένει τα μνημεία, ενθαρρύνοντας ταυτόχρονα – με έμμεσο πάλι τρόπο – και την προστασία των περιοχών φυσικού κάλλους, καθώς αν είναι επισκέψιμες θα υπάρχει αμεσότερη ανάγκη προστασίας και φροντίδας τους. Με τον όρο, λοιπόν, βιωσιμότητα προφανώς δεν εννοείται μόνο το σύνολο ανταποδοτικών οικονομικά πολιτικών διαχείρισης [π.χ. κερδοφόρες δραστηριότητες περιφερειακά του αρχαιολογικού χώρου, ενθάρρυνση επενδύσεων στις καινούριες υποδομές υπό τη μορφή πολιτιστικών δράσεων και τουριστικών δραστηριοτήτων κ.ά.], αλλά μία σοβαρή ανάγκη, καθοριστικής σημασίας για μία ολιστική διαχείριση. Το ζήτημα της βιωσιμότητας, ενώ θα έπρεπε να παρουσιάζεται στις δυνατότητες, έχει ταξινομηθεί στους περιορισμούς, πρώτον λόγω της σοβαρότητας του κινδύνου που κρύβει η απουσία του από ένα ολιστικό σχέδιο διαχείρισης της Κνωσού, δεύτερον λόγω της έλλειψης βιώσιμων πολιτικών μέσα στο ενεργητικό των δημόσιων φορέων διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, και τέλος σαν μία άδηλη υπόσχεση, ότι το σχέδιο διαχείρισης της Κνωσού, όπως προϋποθέτει ένα καλό ρυθμιστικό σχέδιο, έτσι προϋποθέτει και μία καλή μελέτη βιωσιμότητας.

Ο άλλος βασικός παράγοντας στους περιορισμούς είναι το κόστος και ο χρόνος για απαλλοτριώσεις που σίγουρα θα χρειαστούν για να υλοποιηθεί μεγάλο τμήμα των προτάσεων που θα προκύψουν από τις παραπάνω δυνατότητες. Τόσο οι μειωμένοι πόροι του δημοσίου όσο και η ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασιακή πολιτική στις περιουσίες που εμπλέκονται με χώρους μνημείων κάθε άλλο παρά διευκολύνουν αυτή τη διαδικασία. Τέλος, οι χαμηλοί πόροι του δημοσίου συντελούν και στην πιθανή αδυναμία συντήρησης όλων των σποραδικών μνημείων – που μπορούν να καταστούν επισκέψιμα. Οι παραπάνω παράγοντες αποτελούν ίσως άλλον ένα σοβαρό λόγο για τη δέουσα σημασία που θα πρέπει να δοθεί στη μελέτη βιωσιμότητας.

Όλα αυτά τα στοιχεία, ωστόσο, δεν είναι καινούρια, ούτε και προέκυψαν μέσα από τις πρόσφατες μελέτες που ακολούθησαν την κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου το 2011 – δηλαδή το νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Ηρακλείου (2012) και την Μελέτη Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Κνωσού–Αρχανών–Καρτερού (2013). Η ανάγκη για μία διευθέτηση των μνημείων αυτών, με άξονα πάντα τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη, έχει απασχολήσει αρκετούς φορείς [Περιφέρεια Κρήτης, ΕΑΧΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων κ.ά.] ανά τις δεκαετίες, υπό πολλές μορφές προτάσεων. Μία από τις σημαντικότερες είναι το περίφημο αρχαιολογικό πάρκο της Κνωσού, προστατευόμενο από μία ευρύτερη αρχαιολογική ζώνη, σύμφωνα με την πρόταση του Α. Προβελέγγιου το 1966, ενταγμένη στην ευρύτερη μελέτη του αντίστοιχου Ρυθμιστικού Σχεδίου του για το Ηράκλειο. Πρόκειται για μία μελέτη με σχετική επάρκεια όσον αφορά στη σταδιακή ώσμωση της εντακτικής τουριστικής εκμετάλλευσης με τις σύγχρονες πολιτικές βιωσιμότητας. Η άδοξη μοίρα εκείνης της μελέτης προβάλλει τον αντίκτυπό της ως και στις σύγχρονες μελέτες, οι οποίες, μισό αιώνα αργότερα, δεν παρουσιάζουν μεγάλη απόκλιση στη διαχειριστική πολιτική τους.

Το ζήτημα, λοιπόν, που τίθεται εδώ είναι ότι, παρόλο που οι μελέτες αυτές έχουν σαν στόχο τη διαμόρφωση ενός οικολογικού μοντέλου τουριστικής ανάπτυξης, είτε μέσα από δραστηριότητες [εκπαιδευτικές, μουσειακές, πολιτιστικές κλπ], είτε μέσα από τις ίδιες τις υποδομές που προτείνουν, το γεγονός ότι υποστηρίζουν μία μνημειοκεντρική πολιτική δεν τις καθιστά αυτομάτως και βιώσιμες. Αντίθετα με τις ανάγκες της βιώσιμης ανάπτυξης, οι μνημειοκεντρικές πολιτικές πιθανώς και να περιορίζουν σε αρκετές περιπτώσεις το εύρος επιλογών που διαμορφώνονται μέσα από τη, συνεχή κατά τα άλλα, διαδικασία νοηματοδότησης ενός τόπου, και κατ' επέκταση τους τρόπους με τους οποίους ο ίδιος αξιοποιείται. Η προσέγγιση στην κοιλάδα του Καιράτου και στο εν γένει κνωσιακό τοπίο, όπως αυτό οριοθετείται χωρικά σε μία μεταβατική ζώνη μεταξύ της κρητικής υπαίθρου και της πόλης του Ηρακλείου, παρόλο που βασίζεται στα μνημεία της περιοχής [ως κύριο αφηγηματικό άξονα], ίσως δεν πρέπει να δομείται, ως πολιτική, καθολικά επάνω τους. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί η σύγχρονη ερμηνεία του κνωσιακού τοπίου να εξαρτάται μόνο από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και το εκάστοτε ερμηνευτικό τους πλαίσιο.

Το κρητικό τοπίο που επιχειρείται να αναδειχθεί στην προκειμένη περίπτωση αποτελείται από πολλά περισσότερα στοιχεία. Ακόμα και το ογκώδες συνονθύλευμα από ιστορικές μαρτυρίες, υλικές ή άυλες οφείλουν να λειτουργούν υπό την κλίμακα που τους αναλογεί μέσα στο, εννοιολογικό μάλλον, πλαίσιο που συνθέτει τον όρο κνωσιακό τοπίο. Το αφήγημα του μινωικού ανακτόρου διαδραματίζει αναμφισβήτητο το μεγαλύτερο ρόλο, όχι όμως και τον μοναδικό. Στο μεγαλύτερο μέρος τους, οι μαρτυρίες περιγράφουν σε σημαντικό βαθμό και τη νεότερη ιστορία του τόπου, εξίσου στον τρόπο που κατοικήθηκε και ανασκάφηκε. Στοιχεία όπως τα ιδιαίτερα τοπωνύμια (Vasilakis, 2004), προφορικές μαρτυρίες αλλά και τα ίδια τα περιουσιακά στοιχεία [ήδη από τον ύστερο μεσαίωνα ως τις κτήσεις του Evans], είναι ικανά να συντάξουν αφηγήματα πέρα από ανθρωπολογικές, κοινωνιολογικές και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, αποδεσμεύοντας έτσι τον τόπο και προβάλλοντας μία λησμονημένη αυθεντικότητα, έναν πραγματικά βιωμένο χώρο. Πέρα λοιπόν από αρχαιολογικά πάρκα, οικοπολιτιστικές διαδρομές και ενιαίες, βιώσιμες πολιτικές τουριστικής ανάπτυξης, η Κνωσός χρειάζεται να καταστεί ένας τέτοιος χώρος. Θα πρέπει, αρχικά μέσα από ένα πλήρες και σαφές θεσμικό πλαίσιο, να προκύψει η χωρική έκφραση αυτής της διαδικασίας βαθύτερης τοπογραφικής ανάγνωσης και, εν τέλει, διαμόρφωσης της περιοχής, όπου χωρίς κάποια αυστηρή οριοθέτηση να γίνονται αντιληπτά τα στοιχεία που συνθέτουν αυτό το ιδιόμορφο τοπίο, λειτουργώντας πλέον όχι ανταγωνιστικά, αλλά υπό την προστασία του παραπάνω θεσμικού πλαισίου.

ΜΕΡΟΣ 2ο

Οριοθέτηση της πρότασης

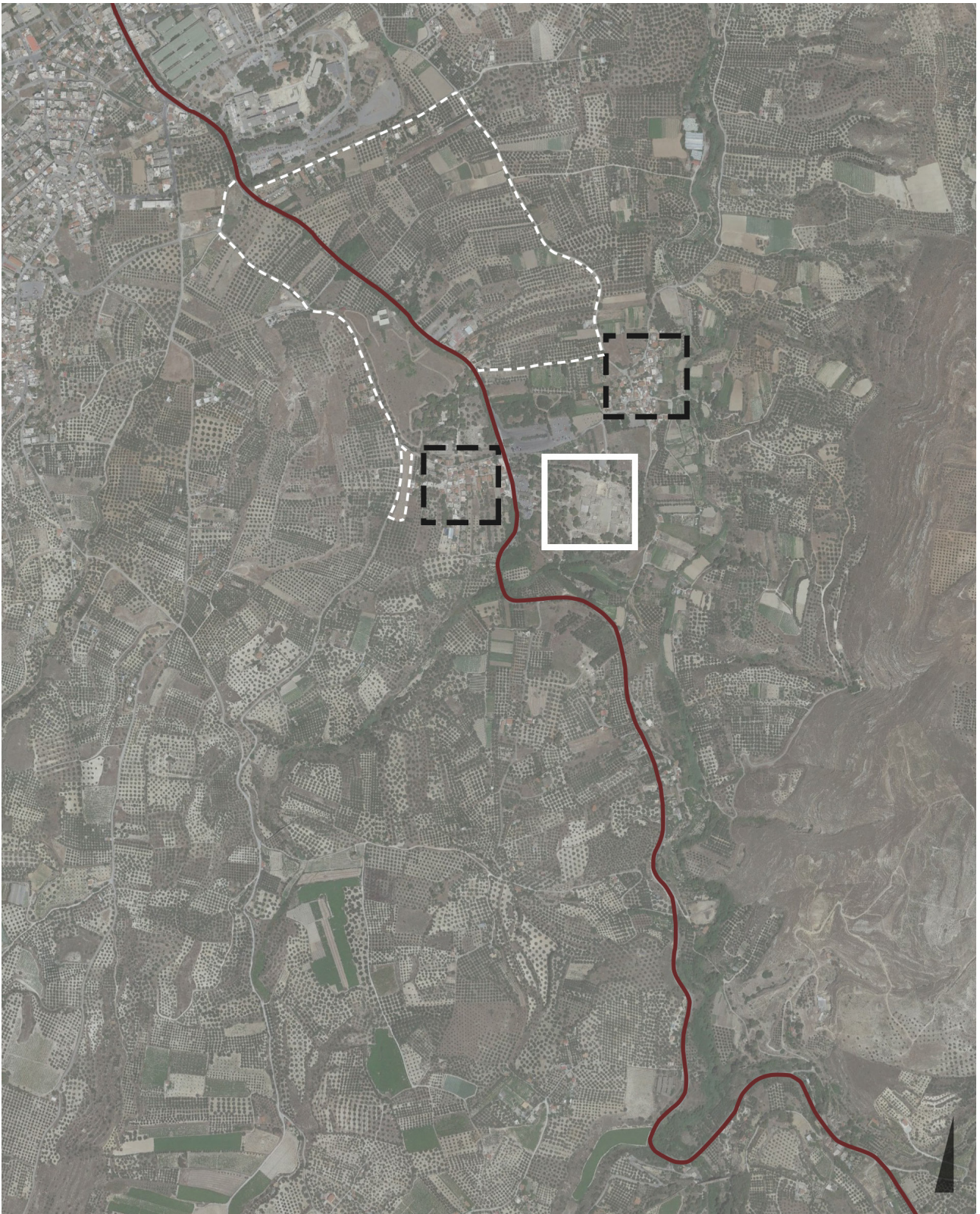
Η διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης του νέου θεσμικού πλαισίου, αποτελεί σίγουρα ένα διαρκές μέτωπο, το οποίο και θα βρει λύση μέσα από πολλά και μικρά βήματα. Το υπόβαθρο, ωστόσο, για το διάλογο αυτό μπορεί να καθοριστεί από εξίσου μικρές - αλλά επαρκείς διαχειριστικά - χωρικές επεμβάσεις. Οι επεμβάσεις αυτές δεν χρειάζεται να συνθέτουν ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την περιοχή [masterplan], αλλά μπορούν να αποτελούν αυτόνομες σχεδιαστικές προτάσεις, που όμως θα κινούνται πίσω από την ίδια διαχειριστική ατζέντα, σε διαφορετικούς χρόνους και προϋποθέσεις, λύνοντας τα *in situ* ζητήματα και ταυτόχρονα προσφέροντας το υπόβαθρο προς ένα γόνιμο διάλογο για την αειφορία και τη βιώσιμη ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής. Δεν θα πρέπει, όμως, να ξεχνά κανείς το ζήτημα της κλίμακας, το οποίο είναι καθοριστικό στην οριοθέτηση της εργασίας και στο αντικείμενο που τελικά επιτρέπεται ως ένα βαθμό να καλύψει. Μέσα από τη διαδικασία της ανάλυσης έχει προκύψει ένα πλήθος από ζητήματα, τα οποία ασφαλώς και δεν μπορούν να επιλυθούν μέσα από αυτή και μόνο την εργασία. Παρά το γεγονός ότι η ανάλυση δεν καλύπτει παρά ένα μέρος των ζητημάτων της Κνωσού, η παραμετροποίηση ακόμα και αυτού του τμήματος αποδίδει διαχειριστικές ανάγκες μεγαλύτερες από την έκταση της προσέγγισης που επιτρέπει η συγκεκριμένη εργασία. Παρόλα αυτά, θεωρείται σημαντικό να παρουσιαστεί ενδεικτικά ένα τμήμα της περιοχής όπως θα μπορούσε να έχει σχεδιαστεί σύμφωνα με τις παραμέτρους που έχουν οριστεί στην ανάλυση, αλλά και με το υποθετικό υπόβαθρο από βασικά έργα υποδομών, όπως αυτά προκύπτουν από τις δυνατότητες που έχουν παρουσιαστεί παραπάνω.

Η περιοχή που επιλέγεται σε αυτή τη μελέτη περίπτωσης θα πρέπει να συγκεντρώνει σε όσο το δυνατόν μικρότερη έκταση, μία όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα από τα στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα της διαχειριστικής πολιτικής, όπως αυτή προκύπτει από τις παραμέτρους που έχουν τεθεί στην ανάλυση. Συνεπώς, θα πρέπει να περιλαμβάνονται στοιχεία από τον τρόπο πρόσβασης, την

οριοθέτηση της επισκέψιμης περιοχής, τη γενική διευθέτηση των περιοχών στα όρια των οικισμών αλλά και τη γενικότερη αναγνωσιμότητα των μνημείων. Δεδομένης, λοιπόν, της κύριας πρόσβασης από το Βορρά, τις θέσεις των οικισμών αλλά και των σημαντικότερων μνημείων γύρω από το ανακτορικό συγκρότημα η περιοχή προσανατολίζεται στο βόρειο τμήμα του περιβάλλοντα χώρου, ανάμεσα στους οικισμούς Μακρυτοίχο και Μπουγάδα Μετόχι, κατ' άξονα Ανατολής - Δύσης. Εντός αυτής της ζώνης, βρίσκονται επίσης και σημαντικά μινωικά μνημεία, όπως το Μικρό Ανάκτορο, η Οικία των Τοιχογραφιών και η Βασιλική Έπαυλη. Επιπλέον, μέσα σε αυτόν τον άξονα δίνεται η δυνατότητα να επαναπροσδιοριστεί ο υφιστάμενος χώρος στάθμευσης, μέσα και από τις εναλλακτικές επιλογές στις οδικές προσβάσεις που προσφέρονται εγγύς των οικισμών. Ως προς τα μνημεία, η ζώνη αυτή προσφέρει τη δυνατότητα σύνδεσης του ανακτορικού συγκροτήματος με τη Βασιλική Έπαυλη και το Μικρό Ανάκτορο, με το οποίο μάλιστα η σύνδεση δύναται να γίνει μέσω ενός τμήματος της Βασιλικής Οδού. Η δε Βασιλική Έπαυλη, ενθαρρύνει με τη θέση της την ομαλότερη σύνδεση του οικισμού Μακρυτοίχος με τα υπόλοιπα μνημεία, όπως επίσης και τη διαμόρφωση επισκέψιμων διαδρομών κατά μήκος της ανατολικής πλευράς των υφιστάμενων ορίων του ανακτορικού συγκροτήματος. Στη δυτική πλευρά, εκτός από το Μικρό Ανάκτορο, επισκέψιμοι χώροι μπορούν να καταστούν επίσης τα ρωμαϊκά κατάλοιπα βορειότερα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής αλλά και η ίδια η Βίλα Αριάδνη. Οι δυνατότητες ενοποίησης με μνημεία δε σταματούν εδώ, απλώς αναφέρονται ενδεικτικά οι βασικότερες [και πιο δημοφιλείς] ώστε να γίνει αντιληπτός ο κομβικός ρόλος της περιοχής μελέτης και οι δυναμικές που μπορούν να προκύψουν από τη διαμόρφωση του συγκεκριμένου τμήματος.

Για να καταστεί αυτή η ζώνη ενιαία και να συγκροτηθεί το οποιοδήποτε δίκτυο διαδρομών μεταξύ των μνημείων, των οικισμών και των προστατευμένων περιοχών φυσικής βλάστησης, θα πρέπει η διευθέτηση του περιφερειακού δρόμου πραγματικά να γίνει, όπως και οι μελέτες στο παρελθόν έχουν τονίσει, μέσω παρακαμπτηρίου. Για την ηπιότητα της σταδιακής κατάργησης τμήματος του περιφερειακού δρόμου υπάρχουν αρκετές λύσεις, οι βασικότερες των οποίων έχουν αναφερθεί και στο παρελθόν, όπως η λύση του *cul-de-sac*. Λύσεις όπως η μονοδρόμηση ή και η ρύθμιση της προσβασιμότητας σύμφωνα με κάποιο ωράριο, ναι μεν δεν λύνουν το θέμα της ενότητας, καθώς ο δρόμος θα πρέπει να υφίσταται υπό τη μορφή τουλάχιστον οδοστρώματος ή κάποιας ουδέτερης πλακόστρωσης, στοιχείο που σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί μέρος της επιδιωκόμενης σύνθεσης, αλλά μπορούν να συνεισφέρουν σε μεγάλο βαθμό προς μία ομαλότερη μετάβαση σε ένα ενιαίο.

Η λύση που εξυπηρετεί κατά τον καλύτερο τρόπο το υποθετικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα γίνει η πρόταση, είναι η πρόσβαση από βορειοδυτικά, από τον αγροτικό, δηλαδή, δρόμο που εφάπτεται σχεδόν στον οικισμό Μπουγάδα Μετόχι όπως επίσης και στη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή. Ο δρόμος αυτός, παρά το γεγονός ότι περνάει και πάλι μέσα από τη ζώνη της προϊστορικής πόλης, ανάμεσα σε αρκετές ανασκαφικές θέσεις, δεν πρόκειται να διακόψει κάποια αφηγηματική ενότητα, εφόσον οι περιοχές δυτικά από αυτόν τον δρόμο, μόνο μακροπρόθεσμα μπορεί να καταστούν επισκέψιμες και επίσης αποτελούν ζωτικό μέρος του αγροτικού τοπίου που επικρατεί στην περιοχή. Ο συγκεκριμένος δρόμος είχε προταθεί ως μονοπάτι στη μελέτη του 1995, με την αντίστοιχη παρακαμπτήριο αρκετά δυτικότερα της περιοχής, κοντά στον οικισμό Φορτέτσα, η οποία και είχε απορριφθεί από το Κ.Α.Σ. [Ειδική Χωροταξική Μελέτη Ευρύτερης Περιοχής Κνωσού (1995)]. Η δυτική αυτή πλευρά εξυπηρετεί τόσο τα αφηγήματα που σχετίζονται με την προϊστορική εποχή – κυρίως λόγω της πορείας προς το ανάκτορο μέσω του άξονα της Βασιλικής Οδού και την αμεσότερη επαφή του επισκέπτη με άλλα προϊστορικά μνημεία – όσο και με άλλα σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα όπως τα Ρωμαϊκά βορειότερα.

εικ. 07. Χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Κνωσού με υποδείξεις της κύριας επαρχιακής οδού (κόκκινη συνεχής), των δύο προτεινόμενων παρακαμπτήριων (λευκές διακεκομμένες), των δύο οικισμών (μαύρα πλαίσια) και του ανακτορικού συγκροτήματος (λευκό πλαίσιο). Στις παρακαμπτήριες εντάσσεται και η χάραξη που έχει γίνει ανατολικά της περιφερειακής οδού, λόγω της δυναμικής για τη διαμόρφωση μιας θηλιάς (ενός cul-de-sac) εγγύς του οικισμού Μακρυτοίχος, σε συνεργασία με τμήμα της περιφερειακής οδού. Η λογική αυτής της θηλιάς, ως μεταβατικό στάδιο διαχείρισης, απαντάται ως αυτόνομο στοιχείο στη δυτική πλευρά μέσα από διαπλάτυνση τμήματος της παρακαμπτήριου. Η μόνη ανάγκη που εξακολουθεί να καλύπτεται μέσα από την επαρχιακή οδό είναι η διέξοδος προς το νότιο τμήμα της επαρχιακής οδού και η επικοινωνία με τους νοτιότερους οικισμούς (Βλυχιά, Αγία Ειρήνη). Μεταξύ των τριών πόλων που σημειώνονται παραπάνω διακρίνεται και η περιοχή επέμβασης, ενταγμένη στον άξονα Βορρά - Νότου και δυναμικά οριοθετούμενη από την ανατολική παρακαμπτήριο. Πηγή: Google Earth.

Όμως και πάλι δεν είναι αυτό το κυριότερο στοιχείο που κάνει αυτή τη θέση, σε σχέση και με το συγκεκριμένο προσανατολισμό, ιδανική για την μελέτη περίπτωσης. Κατά τον άξονα Ανατολής – Δύσης, βόρεια του ανακτορικού συγκροτήματος, επιτυγχάνεται [όπως θα δούμε και παρακάτω αναλυτικότερα] μέσα από μία και μόνο χειρονομία, ένας διάλογος μεταξύ των δύο οικισμών, η έμμεση οριοθέτηση του κύριου αρχαιολογικού χώρου από το Βορρά [με ελεύθερες περιοχές για ανασκαφές] αλλά και η σύνδεση των βασικότερων από τα σποραδικά μνημεία της βόρειας πλευράς της προϊστορικής πόλης, με τρόπο όμως ιστορικά δόκιμο εφόσον υποστηρίζεται χωρικά και μέσω του ίχνους της Βασιλικής Οδού, καλύπτοντας στην ουσία μία βασική υποδομή, η οποία, πέρα από μνημειοκεντρικές ανάγκες, επιζητά να καλύψει βαθύτερα ζητήματα του τόπου. Ένας ακόμα σημαντικός λόγος που επιλέχθηκε η περιοχή, είναι η διαμόρφωση μίας μεταβατικής ζώνης μεταξύ των πολιτιστικών υποδομών και των δύο οικισμών. Η περιοχή μελέτης αφορά ένα μεγάλο μέρος των ορίων αυτών που έχουν αναλυθεί και στο παραπάνω κεφάλαιο. Αν ο χωρικός σχεδιασμός καταφέρει να επιλύσει τα συγκεκριμένα αυτά τμήματα, τότε μπορεί να προκύψει ένα ισχυρό υπόβαθρο για μία, ομαλότερη μεν, αλλά ξεκάθαρη δε, μετάβαση. Ο αυτόνομος χαρακτήρας της λειτουργίας των οικιστικών πυρήνων είναι σημαντικός, καθώς παρέχει μία σχετική ασφάλεια στους οικισμούς απέναντι σε εκτεταμένης κλίμακας επενδυτικές ενέργειες, οι οποίες πιθανόν να προκαλέσουν διαδικασίες εξευγενισμού, με αποτέλεσμα τη σταδιακή μείωση του πληθυσμού των οικισμών και τη μετατροπή της περιοχής σε κάποιου είδους πολιτιστικό πάρκο.

Οι προσβάσεις από τους οικισμούς, δυτικά και ανατολικά αντίστοιχα, απαιτούν και τους αντίστοιχους χώρους υποδοχής με ανάλογης κλίμακας χώρους στάθμευσης. Μάλιστα, στην περίπτωση της Κνωσού, χρειάζεται οπωσδήποτε ειδική μέριμνα, κυρίως για τη διευθέτηση όλων των λεωφορείων που επισκέπτονται το χώρο, δημόσιων και ιδιωτικών, τουριστικών και μη. Με τον υφιστάμενο κεντρικό χώρο στάθμευσης στη μισή του περίπου έκταση, είναι βέβαιη η ανάγκη για μία εναλλακτική διευθέτηση του ζητήματος η οποία θα είναι και σε θέση να καλύψει τον αυξανόμενο όγκο επισκεπτών στην περιοχή. Στην πρόταση προτιμήθηκε η επίλυση με *cul-de-sac*, εφόσον απαιτούνται λιγότεροι πόροι [σε μελέτες, απαλλοτριώσεις και έργα] για διαμόρφωση επιπλέον παρακαμπτηρίων στην παρούσα φάση. Οι δύο περιοχές στάθμευσης που προκύπτουν επί των δύο προτεινόμενων *cul-de-sac* [εικ. 08], πέρα από την ομαλότερη κατανομή των θέσεων στάθμευσης σε δύο περιοχές, πετυχαίνουν και μία σχετική ιεράρχηση στα είδη των επισκεπτών, αφήνοντας στον ανατολικό χώρο στάθμευσης [τμήμα του υφιστάμενου] μόνο τις θέσεις των λεωφορείων και των *Minibus*, τα οποία και αφορούν κατά κύριο λόγο τον κλάδο του μαζικού τουρισμού. Η θέση των λεωφορείων δεν θα μπορούσε στην παρούσα φάση να διευθετηθεί αλλού, εφόσον προκύπτουν αρκετά ζητήματα σε σχέση με την ενίσχυση των υποδομών σε υποψήφιες παρακαμπτηρίου αλλά και τη διαχείριση της ρύπανσης [κυρίως εκπομπές καυσαερίων και ηχορρύπανση] εγγύς του αρχαιολογικού χώρου αλλά και των οικισμών. Αυτό μπορεί να αποτελέσει ένα ακόμα πιο βραχυπρόθεσμο βήμα, εφόσον στη συγκεκριμένη περιοχή δε θα χρειαστούν εκτενείς απαλλοτριώσεις. Η διαμόρφωση αυτή μπορεί, τέλος, να οριοθετήσει και το βόρειο άκρο της περιοχής μελέτης, καθιστώντας την υφιστάμενη περιοχή στάθμευσης τη μεταβατική ζώνη που χρειάζεται ο αρχαιολογικός χώρος από το σημείο άφιξης των επισκεπτών. Στο δυτικό χώρο στάθμευσης, παρόλο που θα χρειαστούν ως ένα βαθμό επεμβάσεις στις υποδομές της παρακαμπτηρίου [έργα διαπλάτυνσης τμήματός της και σχετικές απαλλοτριώσεις], ελαχιστοποιούνται με τον περιορισμό χρήσης στα Ι.Χ. οχήματα και την καλή κατάσταση της οδοποιίας ως την περιοχή που ορίζεται ως χώρος στάθμευσης, όπου προτείνεται, εντός των ορίων της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, και ο αντίστοιχος χώρος υποδοχής προς τους αρχαιολογικούς χώρους.

Η πορεία των επισκεπτών από τη δυτική είσοδο ακολουθεί την πορεία του πρηνούς, με θέα το Μικρό Ανάκτορο στο Βορρά, φτάνοντας μέσα από το τμήμα της Βασιλικής Οδού στη βόρεια πύλη του ανακτορικού συγκροτήματος, το οποίο μπορεί να εξυπηρετεί ως κοινή αφετηρία ξεναγήσεων με όσους έχουν προσεγγίσει το χώρο από τη βορειοανατολική είσοδο. Δευτερεύουσα αλλά εξίσου ενδιαφέρουσα διαδρομή προς τα Ρωμαϊκά μνημεία που βρίσκονται λίγο βορειότερα έχει τη δυνατότητα ανάδειξης μέσω της παραπάνω πρόσβασης, εντάσσοντας εναλλακτικά αφηγήματα στο πλέον γνωστότερο προς το ευρύ κοινό. Οι επισκέπτες που έρχονται από το δυτικό άκρο, έχουν επίσης σαν εναλλακτική πρόσβαση την υφιστάμενη [λόγω των περιφράξεων] είσοδο, δηλαδή τη δυτική, την οποία μπορούν να προσεγγίσουν μόλις φτάσουν στο επίπεδο του επαρχιακού δρόμου. Εδώ, πάλι αξίζει να τονιστεί ότι, όπως ακριβώς έρχεται σε δευτερεύοντα ρόλο η δυτική είσοδος με αυτόν τον τρόπο, το ίδιο συμβαίνει και για ολόκληρο το μέτωπο με τις τουριστικές επιχειρήσεις απέναντι από την υφιστάμενη είσοδο του ανακτορικού συγκροτήματος, αμβλύνοντας με τον τρόπο αυτό το ανταγωνιστικό τους προφίλ ως προς τον αρχαιολογικό χώρο, χωρίς απαραίτητα [σε αυτή τη φάση τουλάχιστον] να καταργείται η λειτουργία τους. Ως προς τα μακροπρόθεσμα σενάρια, εκτός από την ανάπλαση των υποδομών για την εντατική τουριστική εκμετάλλευση, μία επιπλέον δυνατότητα διακρίνεται στο δυτικό άκρο της περιοχής μελέτης, στα νότια όρια του οικισμού. Εκεί μπορούν οι απαλλοτριώσεις για τον εγγύς χώρο στάθμευσης να επεκταθούν ως το νότιο άκρο του οικισμού [κατά μήκος του αγροτικού δρόμου], έτσι ώστε να προσφέρεται η δυνατότητα μίας παράλληλης εναλλακτικής πορείας προς το νοτιοδυτικό άκρο του αρχαιολογικού χώρου, η οποία πατάει αντίστοιχα στο νότιο όριο του ίδιου οικισμού. Η πορεία αυτή, λόγω της μεγαλύτερης απόστασης που έχει από τα περισσότερα μνημεία, είναι προτιμότερο να τη διαχειριστεί κανείς ως μία πρόσβαση για ποδηλατικές διαδρομές [ένταγμένες ίσως και σε ευρύτερο δίκτυο ποδηλατοπορείας], ή κάποια αντίστοιχη δραστηριότητα, παρέχοντας ευκολότερα και τη δυνατότητα, αποφεύγοντας το συνωστισμό των βόρειων σημείων υποδοχής, να οδηγήσει τους επισκέπτες σε πιο ήσυχες περιοχές, στραμμένες ίσως περισσότερο σε φυσιολατρικές διαδρομές προς το φαράγγι, και λιγότερο σε μνημειοκεντρικά αφηγήματα. Αντίστοιχη προσέγγιση μπορεί να έχει και η περιοχή νοτιότερα του οικισμού Μακρυτοίχος, στην ανατολική πλευρά του αρχαιολογικού χώρου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αξιοποιείται και η ανατολική είσοδος του ανακτορικού συγκροτήματος, με τη δυνατότητα να ενταχθεί σε οποιαδήποτε προτεινόμενη διαδρομή προς το Νότο και την κρητική ενδοχώρα. Ξανά εδώ αξίζει να τονιστεί ο αποκεντρωτικός χαρακτήρας αυτών των διαδρομών, με τα μνημεία να αποτελούν ένα τμήμα του συνόλου που επιδιώκεται να αναδειχθεί και όχι τον κυρίαρχο άξονα αφήγησης.

Η κίνηση των οχημάτων περιφερειακά αυτών των περιοχών, ωστόσο, αποτελεί ένα εξίσου βασικό ερώτημα. Οι αγροτικοί δρόμοι είναι πολύ στενοί ώστε να υποστηρίξουν δύο λωρίδες κυκλοφορίας και το κόστος των απαλλοτριώσεων και των έργων [μαζί με τις ανασκαφές] για τις αντίστοιχες υποδομές είναι αμφίβολο αν θα μπορέσει να υποστηριχθεί, ακόμα και μακροπρόθεσμα. Τα δύο άκρα του άξονα, οφείλουν και αυτά με τη σειρά τους να ενταχθούν στις διαμορφώσεις που σταδιακά θα απασχολούν τις περιοχές μεταξύ των μνημείων και να αποτελούν ζωντανό τμήμα της αφήγησης. Με τον υφιστάμενο χώρο στάθμευσης εν μέρει υπό κατάργηση, προκύπτει ακριβώς αυτή η ανάγκη διαμόρφωσης του χώρου σε αυτή τη μεταβατική ζώνη. Η μετάβαση όπως έχει αναφερθεί, λειτουργεί με ποικίλους τρόπους. Είτε μεταξύ των δύο οικισμών, είτε μεταξύ του αστικού τοπίου και της κρητικής υπαίθρου, είτε από τα όρια προς το εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου, η μετάβαση αυτή είναι καθοριστικής σημασίας για το πλήθος των αφηγηματικών δυναμικών που προσφέρει ο τόπος. Αυτό εξάλλου είναι και ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που προσεγγίζει αυτή η μελέτη περίπτωσης. Έτσι, μαζί με τα δύο άκρα του άξονα, στα όρια των οικισμών, οι τρεις αυτές χωρικές ενότητες αποτελούν την οριοθέτηση της

περιοχής επέμβασης. Η σχεδιαστική πρόταση αποσκοπεί στη σύνθεση αυτών των ενοτήτων μέσα από ήπιες, υπαίθριες κυρίως, διαμορφώσεις. Η σύνθεση αυτή προβλέπεται να φιλοξενήσει στους χώρους που θα προκύψουν, ανάλογης κλίμακας πρόγραμμα, το οποίο θα χαρακτηρίζεται περισσότερο από περιοδικές δράσεις παρά μόνιμες λειτουργίες. Φεύγοντας, λοιπόν, από τα χωρικά ζητήματα, καλό είναι να οριοθετηθεί και η πολιτική αξιοποίησης των περιοχών που θα διαμορφωθούν αλλά και αυτών που η διαμόρφωση αυτή, άμεσα και αναπόφευκτα θα επηρεάσει.

Αρχικά, ως προς τα προγράμματα ανάδειξης και πληροφόρησης, έχουν γίνει αρκετές προτάσεις στις προηγούμενες μελέτες, τόσο στα ρυθμιστικά σχέδια όσο και στις μελέτες που ασχολούνται με την περιοχή αυτή καθεαυτή. Ένα μεγάλο τμήμα αυτών των προτάσεων περιλαμβάνει μουσειακούς χώρους, υπαίθριους ή στεγασμένους, με θεματολογία που αφορά δημοφιλή εναλλακτικά αφηγήματα, όπως η ιστορία της αρχαιολογίας στην περιοχή και η δημοφιλής χλωρίδα του νησιού, μεγάλο μέρος της οποίας εμφανίζεται και σε προϊστορικές τοιχογραφίες. Παρόλο που τέτοια θεματολογία είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα και δρα επικουρικά στην πληρέστερη κατανόηση της ταυτότητας της περιοχής από έναν επισκέπτη, η προβολή τους μέσω ενός μουσειακού χώρου μοιάζει μία αρκετά φιλόδοξη πρακτική, η οποία θα δράσει μάλλον περιοριστικά προς τις δυνατότητες που τα παραπάνω στοιχεία προσφέρουν στη διαχείριση.

Η ιδέα ενός ανοικτού μουσείου [Ρυθμιστικό Σχέδιο Ηρακλείου (2012) – ένα στοιχείο που υπονοείται μάλλον και στις υπόλοιπες μελέτες μέσα από τα πολιτιστικά προγράμματα που προτείνονται – φαίνεται ίσως πιο λειτουργική στη συγκεκριμένη περίπτωση. Παρόλα αυτά, η παραπάνω ιδέα εστιάζει πάλι σε μία πολιτική διαχείρισης γύρω από συγκεκριμένες θεματικές που βρίσκονται εντός του ιδεολογικού πλαισίου ενός θεματικού/αρχαιολογικού πάρκου. Για να προσεγγίσει κανείς μία πολιτική διαχείρισης έξω από ένα τέτοιο ιδεολογικό υπόβαθρο θα πρέπει να κοιτάξει στο σύγχρονο κρητικό τοπίο και τα στοιχεία που το ορίζουν, από τα οποία ίσως το κυριότερο στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η μετάβαση από την πόλη προς την ύπαιθρο, και τα ορεινά/ημιορεινά τμήματα του νησιού. Η μετάβαση αυτή γίνεται από ένα πυκνό δίκτυο οικισμών μέσα σε καλλιεργήσιμες – κυρίως – εκτάσεις. Πρόκειται για ένα δίκτυο, του οποίου η δομή αναγνωρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην εικόνα της κρητικής υπαίθρου πολλούς αιώνες πριν (Ανδριώτης, 2002: 311). Η διατήρηση μίας τέτοιας βαθύτερης διαδικασίας νοηματοδότησης οφείλει να παίζει καθοριστικό ρόλο στο πρόγραμμα και τον ιδεολογικό προσανατολισμό της σχεδιαστικής πρότασης. Ίσως το κυριότερο ζήτημα των σύγχρονων οικισμών της Κνωσού είναι ότι δεν παρουσιάζουν [τουλάχιστον εμφανώς] τα κοινά αυτά στοιχεία που αναγνωρίζονται στο οικιστικό δίκτυο της κρητικής υπαίθρου. Η ιδιαίτερη θέση τους μέσα στην αρχαιολογική ζώνη της Κνωσού, έχει καταστήσει τους οικισμούς τμήμα της ετεροτοπικής ταυτότητας του αρχαιολογικού χώρου, περισσότερο ως υπόμνηση της εικόνας της κρητικής υπαίθρου παρά σαν οργανικό μέρος της. Αυτό είναι και το ζήτημα που καλείται η πρόταση να λάβει υπόψιν.

Η επικρατούσα άποψη ότι η διαχείριση των οικισμών βρίσκεται στην αλλαγή του τρόπου αξιοποίησης των κτηρίων ουδεμία σχέση έχει με την εναρμόνιση του χώρου με το τοπίο, πέραν της εναρμόνισής του με το κλίμα εντατικής τουριστικής αξιοποίησης. Η κατοίκηση ενός τόπου δεν θα έπρεπε να γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης μίας διαχειριστικής πολιτικής, λόγω και μόνο της απόστασής του από ένα μνημείο. Αντιθέτως, η ιδιαιτερότητα αυτών των οικισμών σε σχέση με τους υπόλοιπους θα έπρεπε να εστιάζει απλώς στην ελαχιστοποίηση του οικολογικού/ενεργειακού τους αποτυπώματος, τόσο στις κατοικίες όσο και στις επιχειρήσεις και τις καλλιέργειες, έτσι ώστε να μην επιβαρύνει την κατάσταση των μνημείων. Πέρα από αυτήν την ανάγκη, ο γενικότερος τρόπος [και μόνο] με τον οποίο

εντάσσεται ο εκάστοτε οικιστικός πυρήνας σε υπαίθριες διαμορφώσεις και πολιτιστικές διαδρομές, άπτεται της ευθύνης του φορέα [ή των φορέων] πολιτιστικής διαχείρισης, χωρίς φυσικά να δικαιώνεται οποιαδήποτε πρόταση επέμβασης στη δομή του οικισμού. Οι οικισμοί της Κνωσού αποτελούν ένα εργαλείο στη διαχείριση, επειδή παρέχουν αυτή τη δυνατότητα ένταξης της περιοχής στο σύγχρονο κρητικό τοπίο. Αν εξαλειφθούν τα χαρακτηριστικά που τους καθιστούν μέρος αυτού του συνόλου που ονομάζεται κρητική ύπαιθρος, τότε θα έχει εξαλειφθεί και η αξία διατήρησής τους. Κατά συνέπεια, η πρόταση οφείλει να λάβει υπόψιν τον κίνδυνο αυτό, όχι τόσο θεσμικά, αλλά κυρίως σχεδιαστικά. Ο θεσμικός ρόλος της διαχείρισης δεν αφορά το σχεδιασμό αλλά το γενικότερο σχέδιο διαχείρισης, το οποίο μπορεί να σχετίζεται και με άλλες περιπτώσεις στην εγγύς περιοχή [λ.χ. τους οικισμούς Βλυχιά και Αγία Ειρήνη]. Ωστόσο, ο μεταβατικός χώρος μεταξύ των δύο οικισμών, στη βόρεια πλευρά του ανακτορικού συγκροτήματος, έχοντας ήδη παραλάβει, όπως έχει παραπάνω αναφερθεί, πληθώρα ερμηνευτικών και σημειολογικών αναφορών που οφείλουν να αναδειχθούν, δεν μπορεί να εστιάσει μόνο στη σύνδεση των δύο οικισμών. Η ηπιότερη επέμβαση σε αυτήν την περίπτωση είναι η αποφυγή εκτενών στεγασμένων χώρων και της εγκατάστασης οποιουδήποτε πολιτιστικού προϊόντος, το οποίο δεν αφορά ήπιες και βιώσιμες μορφές τουριστικής αξιοποίησης.

Η λύση που φαίνεται ασφαλέστερη και λιγότερο δαπανηρή, ιδανική για το ενδιάμεσο αυτό στάδιο της συνολικής διαχείρισης του χώρου, είναι η διατήρηση του βόρειου τμήματος της περιοχής σε χώρο στάθμευσης των λεωφορείων και τη διαμόρφωση του υπόλοιπου τμήματος νότια, ως την περιοχή που εφάπτεται της Βασιλικής Οδού σε ελεύθερο χώρο πρασίνου, ικανό να αποκλειστεί και για μελλοντική προέκταση των ανασκαφών προς Βορρά. Ένα πάρκο, σε αυτήν την περίπτωση, θα είναι ικανό να δώσει, αρχικά έναν κοινό τόπο ελεύθερης πρόσβασης μεταξύ των δύο οικισμών, έτσι ώστε να λειτουργήσει ως συνδετικός κρίκος μεταξύ τους. Δεύτερον, ο ίδιος χώρος οριοθετεί και μία ζώνη μεταξύ του κύριου αρχαιολογικού χώρου και των δύο βόρειων σημείων υποδοχής του [στην άκρη του κάθε οικισμού]. Η ζώνη αυτή εξυπηρετεί ταυτόχρονα και την ηχοπροστασία του χώρου από την προσωρινή κίνηση στο cul-de-sac. Τέλος, πέρα από τον αρχαιολογικό χώρο, σηματοδοτεί ένα ακόμα τμήμα της σταδιακής μύησης προς την ενδοχώρα, μέσω του κνωσανού φαραγγιού, εξυπηρετώντας στο μέλλον ως πιθανή αφετηρία φυσιολατρικών/εκπαιδευτικών/πεζοπορικών εκδρομών, ή τουλάχιστον ως οργανικό τους τμήμα. Αντίστοιχες περιπτώσεις χώρων πρασίνου στην ευρύτερη περιοχή, με ιδανικότερο το παράδειγμα του πάρκου εγγύς του αρχαιολογικού χώρου στο Φουρνί, φαίνεται να λειτουργούν ευεργετικά, τόσο για την εκτόνωση του αστικού πληθυσμού στην ύπαιθρο όσο και για εστιασμένες δράσεις συλλογικότητας [συνήθως πολιτιστικών ή περιβαλλοντικών].

Την τοπική χλωρίδα που θα διαμορφώνει το πάρκο, η οποία δεν χρειάζεται να εντάσσεται στο λεξιλόγιο του κήπου που διαμόρφωσε ο Evans γύρω από το ανακτορικό συγκρότημα, θα συμπληρώνουν μικρά στέγαστρα για την εξυπηρέτηση υπαίθριων δραστηριοτήτων αλλά και μελλοντικές ανασκαφές στο χώρο. Μέσα από αυτές τις διαμορφώσεις επιχειρείται κυρίως η σύνδεση του πάρκου με τις διαμορφώσεις των δύο εισόδων αλλά και η καλύτερη δυνατή λειτουργία του. Το σύνολο των διαμορφώσεων στον άξονα που αναλύθηκε, από το δυτικό χώρο στάθμευσης ως και τη βόρεια είσοδο του ανακτορικού συγκροτήματος αποτελεί το αντικείμενο του εν λόγω σχεδιασμού, ο οποίος παρατίθεται στο παρακάτω κεφάλαιο υπό τη μορφή υπομνηματικών σχεδίων και μίας μικρής τεχνικής περιγραφής. Η πρόταση είναι ενδεικτική και ανταποκρίνεται ως ένα βαθμό στα συγκεκριμένα ζητήματα που έχουν ως εδώ τεθεί. Δεν θα γίνει αναφορά σε τεχνικές/οικοδομικές λεπτομέρειες, καθώς δεν αποτελούν μέρος του αντικειμένου αυτής της εργασίας. Τα σχέδια σε μεγαλύτερη κλίμακα είναι συγκεντρωμένα στο αντίστοιχο παράρτημα.

Τεχνική περιγραφή

Η σχεδιαστική πρόταση αναπτύσσεται επί του βορείου μετώπου του αρχαιολογικού χώρου σε μία επιμήκη ζώνη, η οποία καλύπτει σε μήκος την απόσταση από τη θέση του προτεινόμενου χώρου στάθμευσης Ι.Χ. αυτοκινήτων (εικ. 09) [προς αντικατάσταση του υφιστάμενου] έως την περιοχή της βόρειας εισόδου στο ανακτορικό συγκρότημα και τον εγγύς επαρχιακό δρόμο. Η εν λόγω περιοχή μπορεί να περιγραφεί ευκολότερα σε δύο σκέλη, ανατολικό και δυτικό αντίστοιχα, με διχοτόμο τον κύριο επαρχιακό δρόμο που την τέμνει κάθετα.

Στο δυτικό σκέλος η προσέγγιση γίνεται κυρίως από το Βορρά, όπου στο δυτικότερο άκρο υπάρχει ο διαθέσιμος χώρος στάθμευσης [κατά μήκος της προέκτασης της οδού Αναπαύσεως με άξονα Βορρά-Νότο] και στην απέναντι πλευρά της οδού Γλαύκου [η οδός μεταξύ των ορίων του οικισμού Μπουγάδα Μετόχι και της περιοχής επέμβασης] η τριγωνική πλατεία υποδοχής. Το μέτωπο της πλατείας διαμορφώνεται από δύο κτίσματα. Το μικρότερο μπορεί να στεγάσει υγρούς χώρους, απαραίτητους για το συγκεντρωτικό ρόλο που καλείται να παίξει η υποδοχή. Το μεγαλύτερο κτίσμα λειτουργεί ως χώρος εισόδου [εκδοτήρια, σημεία πληροφόρησης, στεγασμένος χώρος αναμονής] με τη μικρή του στοά να οδηγεί σε ένα μεγάλο, υπαίθριο στο μεγαλύτερο μέρος του, διάδρομο από διαδοχικές ράμπες, ο οποίος φτάνει ως το ύψος του Στρωματογραφικού Μουσείου. Έως εκείνο το σημείο προσφέρεται η πρόσβαση για ΑΜΕΑ, εφόσον το υπόλοιπο πρηνές ως το ανατολικό όριο του σκέλους έχει αισθητά μεγαλύτερη κλίση, τέτοια που δεν επιτρέπει αντίστοιχων διαμορφώσεων. Παρόλα αυτά, με την πρόσβαση των ΑΜΕΑ στο Στρωματογραφικό Μουσείο και την οπτική επαφή με το Μικρό Ανάκτορο οι συγκεκριμένες ομάδες επισκεπτών δεν αποκλείονται από την πληρέστερη διαδικασία ανάγνωσης του του αρχαιολογικού χώρου, πράγμα που αποτελεί έναν από τους κυριότερους στόχους των επεμβάσεων.

εικ. 09. Γενική κάτοψη περιοχής επέμβασης. Η επιχρωματισμένες περιοχές σημειώνουν τις κυριότερες διαμορφώσεις.

Υπόβαθρο: Google Earth

Η είσοδος σε εκείνο το σημείο, όπως και η μετέπειτα προτεινόμενη διαδρομή, έρχεται ευκολότερα σε επαφή με τα κατάλοιπα και των υπολοίπων περιόδων που σημάδεψαν την περιοχή, όπως αυτά των Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία βρίσκονται σε μεγάλο ποσοστό βορειότερα του ανακτορικού συγκροτήματος. Με τον τρόπο αυτό η διαμόρφωση αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως ιδανική μετάβαση σε αντίστοιχα αφηγήματα. Ένα εμφανές παράδειγμα είναι μία πιθανή σύνδεση του παραπάνω χώρου υποδοχής με τη Ρωμαϊκή έπαυλη βορειότερα.

Στη νότια όψη του διαδρόμου με τις διαδοχικές ράμπες στεγασμένοι χώροι αναψυκτηρίου και πωλητηρίου διαμορφώνουν ένα ομοιόμορφο μέτωπο κατά μήκος της διαδρομής, το οποίο όχι μόνο επαναπροσδιορίζει τη θέση αυτών των χώρων, εφόσον οι υφιστάμενοι στη δυτική είσοδο θα αποσυρθούν ώστε να στεγάσουν βοηθητικούς χώρους για την Εφορεία Αρχαιοτήτων, αλλά ταυτόχρονα εντάσσει και τους όγκους των δύο εγγύς κατοικιών στη νέα διαμόρφωση. Το μέτωπο αυτό καταλήγει σε μία μεγάλη αυλή που μπορεί να εξυπηρετεί τους χώρους του αναψυκτηρίου, ενώ από ολόκληρη τη βορινή πλευρά ο διάδρομος επικοινωνεί κατά διαστήματα με μία ζώνη χαμηλής φύτευσης που προσεγγίζεται με πλακοστρωμένα τμήματα.

Οι ράμπες όπως και η ζώνη χαμηλής φύτευσης οδηγούν στην είσοδο του Στρωματογραφικού Μουσείου, όπου και συνεχίζεται η διαδρομή προς το ανάκτορο με έναν άξονα από σκαλοπάτια. Ο άξονας αυτός, ακολουθώντας τη νοητή χάραξη της Βασιλικής Οδού, οδηγεί τον επισκέπτη ανατολικά. Σε όλη την κατηφορική πορεία, ο επισκέπτης έχει συνεχή οπτική επαφή με τους χώρους του Μικρού Ανακτόρου ενώ ένα σύνολο χαμηλής και μεσαίας φύτευσης διαμορφώνει το νότιο μέτωπο, κρύβοντας το όριο του αρχαιολογικού χώρου με τον δρόμο. Στην περιοχή με τη μεγαλύτερη κλίση, τα πλατιά σκαλοπάτια μετατρέπονται σε ένα σύνολο μικρότερων σκαλοπατιών σε μία οφιοειδή πορεία, αποφεύγοντας την απόδοση στοιχείων μνημειακού χαρακτήρα [με αξονική πορεία και μορφή] στη συγκεκριμένη διαδρομή.

Στο σημείο που σταματούν τα σκαλοπάτια ένα πλάτωμα με επιχώσεις έρχεται να παραλάβει τον επισκέπτη, δίνοντας δύο επιλογές. Η πρώτη και βασικότερη είναι αυτή της κατάβασης προς το δεύτερο σκέλος της διαμόρφωσης και την πορεία στο ανακτορικό συγκρότημα μέσω της Βασιλικής Οδού. Η δεύτερη επιλογή αφορά στην πρόσβαση – αν και εφόσον το επιτρέπουν οι συνθήκες – στο επίπεδο του Μικρού Ανακτόρου, όπου και μπορεί να σχεδιαστεί εν καιρώ μία κατάλληλη πορεία περιήγησης και ένα προστατευτικό στέγαστρο. Η κάθοδος προς το επίπεδο του δρόμου και το δεύτερο σκέλος της επέμβαση είναι ο λόγος που προτείνονται οι επιχωματώσεις, καθώς έτσι ελαχιστοποιείται – μέσω της αύξησης της κλίσης της πορείας σε μικρότερο μήκος – ο όγκος της εκσκαφής που χρειάζεται ώστε να προσεγγιστεί το επίπεδο του δρόμου. Αναλημματικός τοίχος στο μέσο της κατάβασης λειτουργεί ταυτόχρονα ως ενίσχυση των επιχωματώσεων και ως μικρό *belvedere*, προσφέροντας ξεκούραση και θέα.

Οι πλακοστρώσεις έχουν προκύψει από πανέλα με χυτό υλικό [μείγμα σκυροδέματος] με ξύλινα καφάσια στην πλαίσωση, σε διάφορα μήκη. Τα μικρότερα σκαλιά προκύπτουν από την διαίρεση αυτής της μονάδας σε μικρότερα καφάσια με το ίδιο χυτό υλικό στο εσωτερικό. Τα πανέλα, βυθιζόμενα στο έδαφος ενισχύουν το πρηνές και συγκρατούν το χώμα κατά τις σύντομες αλλά απότομες βροχοπτώσεις που επικρατούν στο νησί. Για το σκοπό αυτό, αναλημματικοί τοίχοι τέμνουν τη διαδρομή σε διάφορα σημεία των επεμβάσεων, λειτουργώντας κατά την ίδια λογική.

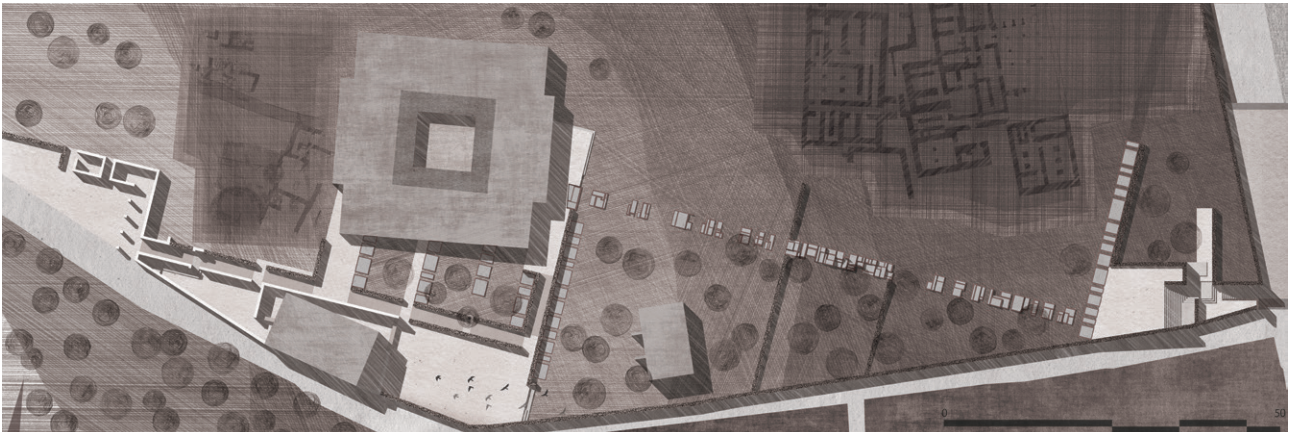
εικ. 10.

Άποψη της προτεινόμενης επέμβασης στην άρθρωση των δύο σκελών, με την ένταξη του επαρχιακού δρόμου στην πλατεία. Διακρίνονται οι κορίνες για τη σήμανση του τμήματος διέλευσης Ι.Χ. εντός της πλατείας όπως και οι διαμορφώσεις εκατέρωθεν προς τα δύο σκέλη.

Φωτογραφία υποβάθρου:

<www.simplycrete.gr> [Τελευταία επίσκεψη: 05/03/2018]

<www.google.gr/maps> [Τελευταία επίσκεψη: 05/03/2018]

εικ. 11. Κάτοψη τμήματος του δυτικού σκέλους. Οι περιοχές νότια της υποδοχής σημαίνεται με φυτεύσεις ως μία δευτερεύουσα πρόταση διαμορφώσεων, σε περίπτωση που οι συνθήκες το επιτρέψουν. Τα τρία υφιστάμενα κτήρια και οι δύο αρχαιολογικοί χώροι εντός της περιοχής επέμβασης παίζουν καθοριστικό ρόλο στη χάραξη της διαδρομής, σε συνδιασμό και με τη νοητή χάραξη της Βασιλικής Οδού μέσω του άξονα με τα σκαλοπάτια.

Η οριοθέτηση στο νότιο μέτωπο της περιοχής επέμβασης αποτελεί λύση που χρησιμοποιεί τον υφιστάμενο μαντρότοιχο. Αυτό δίνει τη δυνατότητα να γίνουν επεμβάσεις σε σημεία που χρειάζεται με χαμηλότερο κόστος. Οι επεμβάσεις αφορούν κυρίως τις μεταβολές στο ύψος του τοίχου, ανάλογα με τη λειτουργία των χώρων. Για παράδειγμα, στην αυλή του αναψυκτηρίου, ο τοίχος μπορεί να γίνει χαμηλότερος, ώστε, σε συνδιαμό και με μία πιθανή φύτευση των περιοχών νοτιότερα, οι επισκέπτες να έχουν ένα πιο ευχάριστο περιβάλλον. Επίσης, ο ίδιος τοίχος μπορεί να χρειαστεί να στηρίξει ελαφρές κατασκευές, όπως στέγαστρα, περίπτωση που μπορεί να βρει εφαρμογή στο ίδιο παράδειγμα

εικ. 12. Τομή Α. Χώροι υποδοχής και διάδρομος με ράμπες.

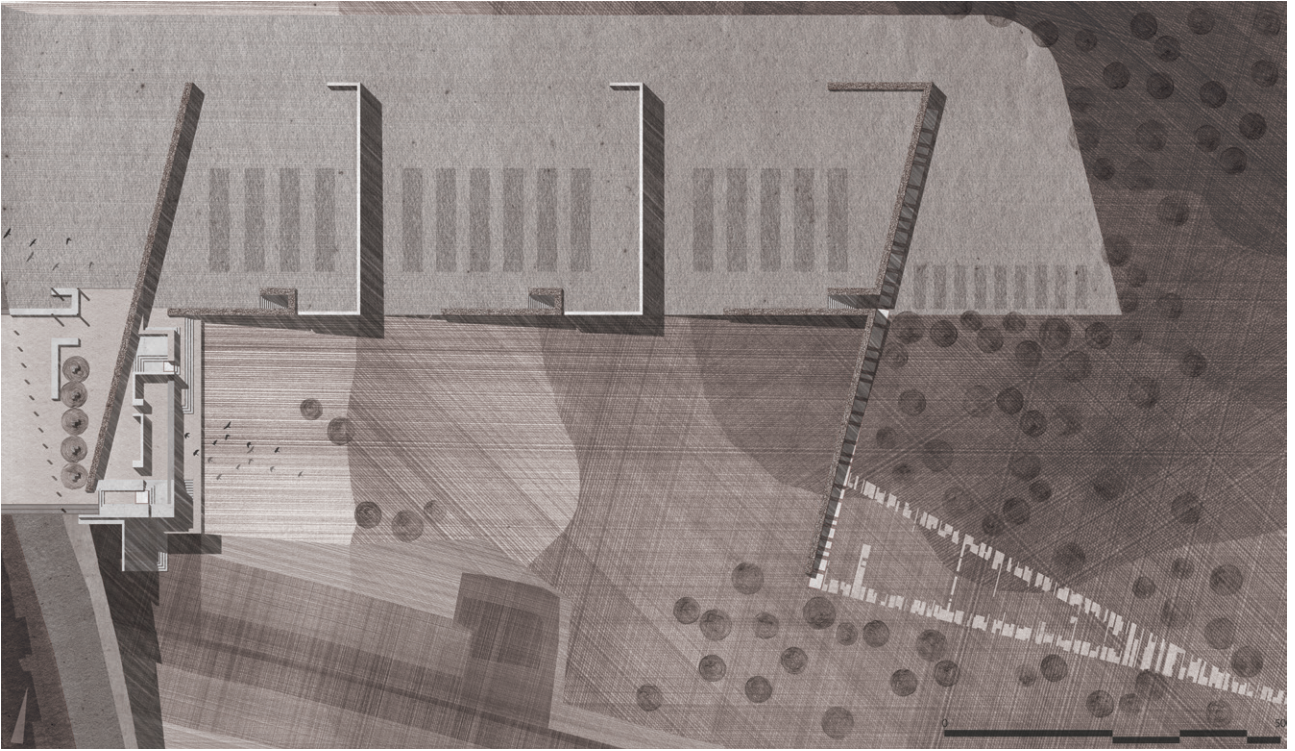
Κλείνοντας την σύντομη περιγραφή του πρώτου σκέλους, η διαμόρφωση, μέσω σκαλοπατιών, φέρνει τον επισκέπτη σε πλατεία, μέρος της οποίας αποτελεί και ο – ήπιας κυκλοφορίας πλέον – υφιστάμενος επαρχιακός δρόμος. Η πλατεία αυτή αποτελεί ουσιαστικά τη σύνδεση των δύο σκελών της συνολικής επέμβασης και είναι καθοριστική για το θεσμικό ρόλο που καλείται να παίξει ο αρχαιολογικός χώρος ως προς το γενικότερο σχέδιο διαχείρισης της κυκλοφορίας των οχημάτων στην περιοχή. Η διαμορφώσεις και σε αυτό το επίπεδο συνεχίζονται με την ίδια λογική των χυτών υλικών υπό διαφορετικές πυκνότητες και χρωματισμούς.

Το δεύτερο σκέλος, ξεκινώντας από την ίδια πλατεία, στο ύψος του υφιστάμενου επαρχιακού δρόμου, περιλαμβάνει μία δεντροστοιχία με καθίσματα και μία στάση για τον τερματικό σταθμό της γραμμής των αστικών λεωφορείων. Επίσης, υπάρχει σήμανση των ορίων του δρόμου εντός της διαμορφωμένης επιφάνειας και προειδοποιητικές δαπεδοστρώσεις για τα οχήματα στα όρια της πλατείας με την ασφάλτο. Στο νοτιοανατολικότερο άκρο της πλατείας, το όριο της επιμήκους λιθοδομής κόβεται διαμορφώνοντας μία είσοδο προς τα κατώτερα επίπεδα. Μέσα από σκαλοπάτια και μεγάλα πλατώματα ο επισκέπτης μπορεί να έχει πρόσβαση στο επίπεδο της Βασιλικής Οδού και να συνεχίσει από εκεί την πορεία του προς το ανακτορικό συγκρότημα. Κοντά στην είσοδο αυτή, βρίσκεται χαμηλή πλατεία με πλατύ στηθαίο και δύο τοιχία που λειτουργούν ως επιβλητικά χωρίσματα, διαχωρίζοντας την πορεία προς την κατώτερη στάθμη με τους χώρους στάσης και θέασης. Στο βόρειο όριό της, η διαμόρφωση επικοινωνεί με το ψηλότερο από τέσσερα διαδοχικά επίπεδα.

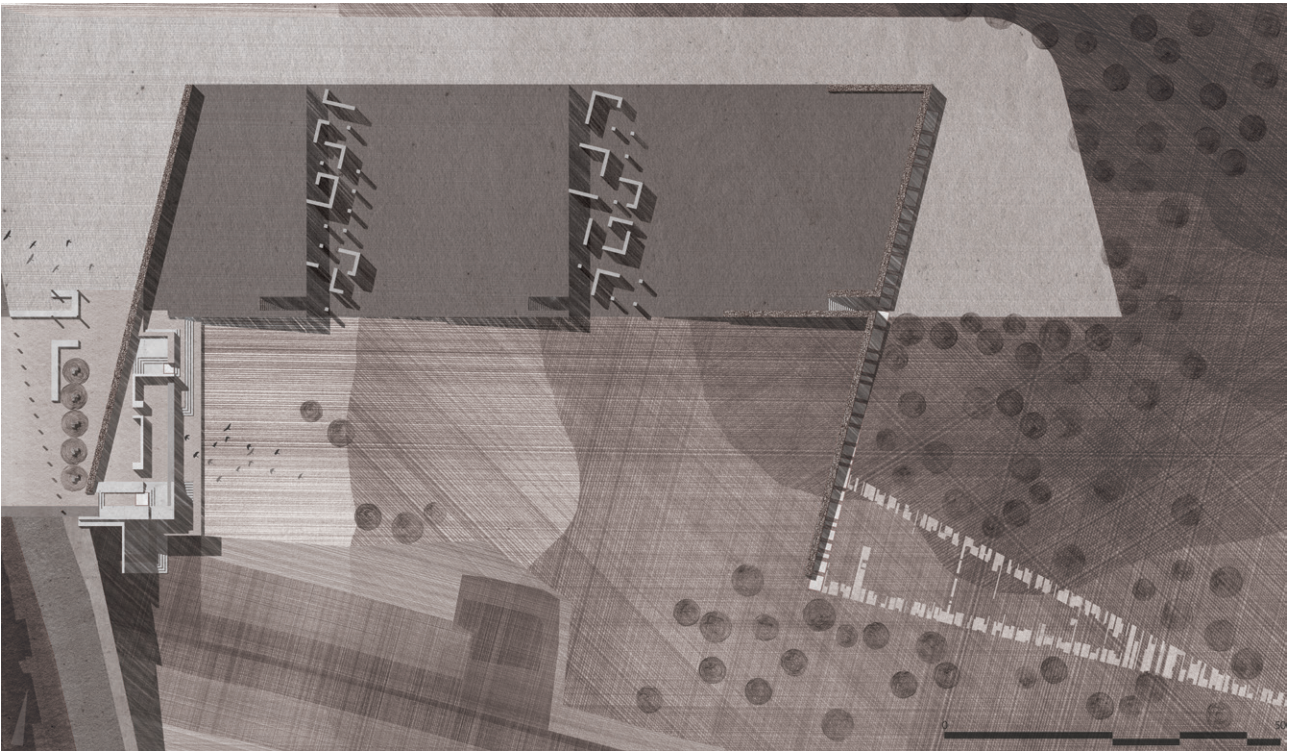
Τα επίπεδα εξυπηρετούν τους χώρους στάθμευσης των λεωφορείων, minibuses και οχημάτων ΑΜΕΑ. Με βάση εκτενείς επιχωματώσεις, τα συμπαγή αναλημματα θέτουν ένα σαφές όριο μεταξύ του αρχαιολογικού χώρου και του σημείου άφιξης των ομάδων του μαζικού τουρισμού. Το συγκεκριμένο σημείο εξυπηρετεί καθότι δεν είναι πολύ μακριά από την κύρια είσοδο του ανακτόρου – όπως είναι το σημείο άφιξης των Ι.Χ. – αλλά έχει και την απαραίτητη απόσταση από τον αρχαιολογικό χώρο, στοιχείο ζωτικό όχι μόνο για την προστασία του αρχαιολογικού χώρου από τη ρύπανση [ηχητική και περιβαλλοντική] αλλά και για την ενίσχυση μίας υγιέστερης διαδικασίας μύησης στο χώρο.

Τα τέσσερα επίπεδα, επικοινωνώντας μεταξύ τους με μεγάλες κλίμακες, καταλήγουν [στο χαμηλότερο επίπεδο] σε μία σειρά πλακοστρώσεων, χρησιμοποιώντας πανέλα αντίστοιχα με εκείνα του δυτικού σκέλους. Τα πανέλα αυτά, εφραπτομενικά του τελευταίου αναλημματικού τοίχου, σχηματίζουν έναν διάδρομο, ο οποίος καταλήγει, μέσα από μία τριγωνική πλατεία, στην κύρια πλακοστρωμένη διαδρομή προς τη βόρεια είσοδο του ανακτορικού συγκροτήματος. Περικυκλωμένη από ψηλή και χαμηλή φύτευση, η διαδρομή αυτή καταλήγει σε μία μικρή πλατεία υποδοχής με ένα μικρό στέγαστρο. Σε προέκταση της διαδρομής υπάρχει μονοπάτι που διασχίζει διαμπερώς τον αρχαιολογικό χώρο, οδηγώντας στον ανατολικότερο επαρχιακό δρόμο και την είσοδο για τη Βασιλική Έπαυλη, καθιστώντας τη προσβάσιμη σε περίπτωση που οι συνθήκες επιτρέψουν να γίνει επισκέψιμη.

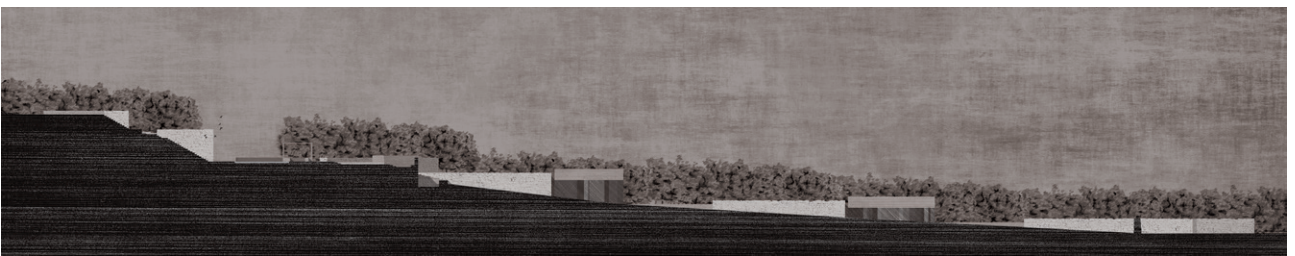
Ο χώρος που απελευθερώνεται με τον περιορισμό του χώρου στάθμευσης, η περιοχή δηλαδή νότια των αναλημμάτων, εφραπτόμενη στον αρχαιολογικό χώρο, πέραν της δυνατότητας για πολύτιμες μελλοντικές ανασκαφές προς το Βορρά, μπορεί να αξιοποιηθεί, όπως έχει και σε προηγούμενο κεφάλαιο υποστηριχθεί ως χώρος αναψυχής με φυτεύσεις [κυρίως χαμηλή] αρωματικών φυτών και μικρών δέντρων, εντάσσοντας στοιχεία από το χαρακτήρα ενός [αρχαιολογικού] πάρκου στο χώρο. Ο ρόλος του πάρκου, ως ένας τόπος εκτόνωσης του αστικού πληθυσμού, εντάσσεται εύκολα ως στοιχείο της ετεροτοπικής ταυτότητας του χώρου, τονίζοντας ταυτόχρονα ένα κύριο στοιχείο του τόπου,

εικ. 13. Κάτοψη τμήματος του ανατολικού σκέλους επέμβασης.

εικ. 14. Κάτοψη των βοηθητικών εγκαταστάσεων στους υπόσκαφους χώρους των αναλημάτων.

εικ. 15. Τομή Β. Διαμορφώσεις εκατέρωθεν του επαρχιακού δρόμου, πρηνές του ανατολικού σκέλους και αναλήματα.

ίσως περισσότερο από τους κάτοικοι του Ηρακλείου, τον συμβολισμό της μετάβασης από την πόλη στην ύπαιθρο. Αυτό το στοιχείο έχει αποκτήσει ιδιαίτερη βαρύτητα μόλις τις τελευταίες δεκαετίες, εφόσον οι αγροτικές περιοχές του Αγ. Ιωάννη, της Φορτέτσας και άλλων νότιων προαστίων γνώρισαν μία εκρηκτική αστικοποίηση, σταματώντας αναγκαστικά στη ζώνη πέριξ του αρχαιολογικού χώρου, η οποία σήμερα ταυτίζεται σχεδόν με τις αρχαιολογικές ζώνες της Κνωσού. Συνεπώς, η ζώνη αυτή καλείται πλέον να αναλάβει – για όποιον έρχεται από την πόλη του Ηρακλείου – σημειολογικά το ρόλο της μετάβασης στην κρητική ύπαιθρο.

Λόγω του υβριδικού αυτού χαρακτήρα της περιοχής, η περιήραξη του αρχαιολογικού χώρου φαίνεται κάπως περιοριστική, ειδικά στην περιοχή μελέτης, δηλαδή βόρεια της βασιλικής οδού, κατά μήκος του πρηνούς προς τη βόρεια είσοδο. Στην πρόταση προτείνεται η κατάργηση τουλάχιστον αυτής της περιήραξης ως μέρος ενός πιλοτικού συστήματος επικύρωσης εισιτηρίων με checkpoints, τα οποία μπορούν να βρίσκονται στα τρία κυριότερα σημεία εισόδου, δηλαδή στη βόρεια είσοδο του ανακτορικού συγκροτήματος, στην είσοδο για τη Βασιλική Οδό και την νέα προτεινόμενη είσοδο από τα βορειοδυτικά. Έτσι η οριοθέτηση του χώρου δεν θα προβάλλει στοιχεία ανταγωνιστικά ως προς της υπόλοιπες ιδιότητές του. Ενδιάμεσοι χώροι μπορούν να έχουν τον απολύτως θεμιτό χαρακτήρα ενός πάρκου, ενώ ταυτόχρονα με κάποιο χαρτί ή ψηφιακή εφαρμογή να μπορεί κανείς να έχει πρόσβαση στον αρχαιολογικό χώρο, χωρίς να τον αντιλαμβάνεται ως ξεχωριστή ενότητα του χώρου.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση το πρηνές αποτελεί εξάλλου έναν σύμμαχο στην σχετική προστασία του αρχαιολογικού χώρου, και έτσι, με μία ίσως χαμηλή διακριτική σήμανση [περισσότερο για την προστασία ανήλικων επισκεπτών] και μία επαρκή επίλυση των ζητημάτων που σίγουρα θα προκύψουν ως προς το θεσμικό πλαίσιο αυτής της πολιτικής, η ψηλή συρμάτινη περιήραξη δεν θα έχει πλέον λόγο ύπαρξης. Προφανώς η ίδια πολιτική, σε περίπτωση που είναι επιτυχής εδώ, μπορεί να εφαρμοστεί, στην ανάλογη μορφή και κλίμακα, και στις υπόλοιπες εισόδους που θα προκύψουν στον αρχαιολογικό χώρο, όπως τη νότια [από το Καραβάν Σεράι] και τη δυτική [υφιστάμενη].

Μπορεί με τον τρόπο αυτό να γίνει σαφές ότι αν επιθυμεί μία πολιτική διαχείρισης να αποδώσει τα θετικά στοιχεία ενός αρχαιολογικού πάρκου σε μία μελέτη περίπτωσης, δεν χρειάζεται να επεκταθεί η οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου. Αντιθέτως, ίσως πρέπει να καταργείται, με τέτοιο τρόπο ώστε ο χώρος να λειτουργεί σε όλα τα επίπεδα που μπορεί να τον βιώσει ένας επισκέπτης, χωρίς αυτά να λειτουργούν ανταγωνιστικά μεταξύ τους, ορίζοντας ενότητες που εν τέλει περισσότερο δυσκολεύουν παρά διευκολύνουν την επίτευξη των στόχων που εξυπηρετούν.

Ως προς την οποιαδήποτε σήμανση ή έστω χαμηλή διαμόρφωση που μπορεί να γίνει σε σημεία [τα οποία ίσως χρειαστεί να διευθετηθούν με κάποια in situ επίλυση] το είδος της κατασκευής προτείνεται να είναι είτε κάποιο είδος ξερολιθιάς – αν πρόκειται για χαμηλού ύψους διαμόρφωση – είτε κάποια εξίσου διακριτική ξύλινη κατασκευή, η οποία ίσως να εξυπηρετεί και κάποια επιπλέον λειτουργία στο σημείο εκείνο. Τα υλικά αυτά, πέρα από το γεγονός ότι εντάσσονται και στην παρούσα πρόταση, εξυπηρετούν ένα φιλικότερο προφίλ οριοθέτησης ενός αρχαιολογικού χώρου στην εν λόγω περιοχή, σε αντίθεση με τους μεταλλικούς πασσάλους και το συρματοπλέγμα. Επίσης, όπως έχει προαναφερθεί, η κάθε περίπτωση απαιτεί δική της επίλυση [αν απαιτείται επίλυση οριοθέτησης], ως προς τα υλικά και ως προς την αρχιτεκτονική σύνθεση εξίσου. Ακόμα και ως μεταβατικό στάδιο προς μία πραγματικότητα χωρίς περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο στην Κνωσό, οι επεμβάσεις αυτές χρίζουν οπωσδήποτε ανάλογης προσοχής και μελέτης.

Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να τονιστεί ότι τα υλικά που προτείνονται είναι ενδεικτικά, κυρίως ως προς το σκυρόδεμα της ανωδομής, λόγω των ζητημάτων εκσκαφής και θεμελίωσης σε περιοχές αρκετά κοντά σε αρχαιολογικούς χώρους. Η εργασία ωστόσο δεν έχει εμβαθύνει σε τεχνικές λεπτομέρειες του τρόπου που μπορούν να λυθούν τέτοια ζητήματα, εφόσον η διαδικασία αυτή αφορά περισσότερο τη διαχείριση ενός αρχαιολογικού έργου, συμπεριλαμβάνοντας και δεδομένα όπως η πρόβλεψη των κινδύνων, χρονοδιάγραμμα και εκτίμηση δαπανών (Μαστραντώνης, 2008). Αυτό που επιχειρείται εδώ είναι περισσότερο να αποδοθούν μέσα από τα σχέδια η προθέσεις που έχουν τεθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, κυρίως ως προς τους τρεις άξονες που αναλύθηκαν, δηλαδή την πρόσβαση, την οριοθέτηση και τη σχέση του αρχαιολογικού χώρου με τους οικισμούς. Πέρα από αυτά τα τρία κύρια στοιχεία, σίγουρα πρόκειται περισσότερο για μία ενδεικτική αρχιτεκτονική χειρονομία παρά ένα σχέδιο πιστό σε κάποιο σύνολο παραμέτρων.

Ωστόσο, υπάρχουν αρκετά μέτρα τα οποία η επέμβαση ακολουθεί στο ακέραιο. Για παράδειγμα, ενώ παρουσιάζεται μέσα στην πρόταση η ανάγκη για εκτεταμένες απαλλοτριώσεις, καμία από αυτές δεν περιλαμβάνει κτήρια, είτε αυτά είναι κατοικίες είτε αποτελούν ιδιωτικές επιχειρήσεις. Τα εμφανέστερα παραδείγματα είναι η ένταξη κτηρίων στον γενικότερο σχεδιασμό και στα δύο σκέλη της επέμβασης, δηλαδή οι δύο κατοικίες λίγο ανατολικότερα της δυτικής εισόδου αλλά και η κατοικία βορειότερα της πλακόστρωσης στη βόρεια είσοδο του ανακτορικού συγκροτήματος. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι οι οικισμοί παρουσιάζουν στο σύνολο του κτηριακού τους αποθέματος αρχιτεκτονική αξία προστασίας από πολιτιστικούς φορείς.

Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν όντως ορισμένα κτήρια αξία προστασίας, ο λόγος που ακολουθείται το παραπάνω μέτρο εντοπίζεται περισσότερο στην αξία διατήρησης μίας κοινωνικής συνοχής στον τόπο, ακόμα και αν αυτό σημαίνει να διατηρηθεί το υφιστάμενο κτηριακό απόθεμα στην περιοχή, ενάντια ίσως σε επιταγές πολιτιστικών φορέων. Εδώ ο ρόλος των οικισμών ως η σύγχρονη μορφή της συνεχούς κατοίκησης αξιολογείται ως σημαντικότερος παράγοντας απ' ότι οποιαδήποτε μορφή εξευγενισμού της περιοχής με πρόσχημα την εγκαθίδρυση ενός γιγάντιου αρχαιολογικού πάρκου. Οι οικισμοί εξάλλου, λειτουργούν και ως μία υπενθύμιση. Αποτελούν μία υπόμνηση της κλίμακας, της νεότερης ιστορίας του τόπου και της εν γένει ταυτότητας του σύγχρονου κρητικού τοπίου.

Ένα ακόμα στοιχείο που θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν μέσα από τη διαδικασία του σχεδιασμού είναι η ρευστότητα ορισμένων τμημάτων του ως προς τα πιθανά αποτελέσματα των ανασκαφών που θα προηγηθούν στο έργο. Τόσο τα ζητήματα της ανωδομής όσο και της εκσκαφής ενός μεγάλου όγκου πρηνούς – έστω κι αν αυτός προέρχεται από επιχωμάτωση, όπως συμβαίνει εν μέρη στην πρόσβαση προς τη Βασιλική Οδό – προδιαθέτουν μία μελέτη για τέτοια ζητήματα και την ανάγκη σημαντικών αλλαγών στις επεμβάσεις. Η συγκεκριμένη μελέτη, παρόλα αυτά, δεν είναι σε θέση να ορίσει εξαρχής αν θα πρέπει να γίνουν υποχωρήσεις στον τρόπο κατασκευής ή στην ίδια τη σύνθεση ώστε να διευθετηθούν τέτοια ζητήματα, εφόσον στερείται εμβάθυνσης σε αντίστοιχη τεκμηρίωση.

Αυτό που μπορεί να υποστηριχθεί εδώ είναι ότι λόγω του ήπιου χαρακτήρα των περισσότερων επεμβάσεων που προτείνονται ως προς το συνολικό όγκο εκσκαφών, η πρόταση δεν θα μπορούσε εύκολα να χαρακτηριστεί προκλητική ως προς τον τρόπο που αντιμετωπίζει τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με τα οποία συνδιαλέγεται. Ως αυτό το σημείο υπάρχει μία σχετική εγγύηση ότι η πρόταση έχει ως ένα βαθμό έγκυρο λόγο ως προς τα χωρικά ζητήματα που καλείται να επιλύσει.

Συμπεράσματα

Επειδή η διαδικασία με την οποία αναπτύχθηκε η εργασία χρησιμοποιεί αρκετές παραμέτρους και οπτικές, θα βοηθούσε αν επιστρέφαμε σε αυτό το σημείο στους λόγους που επιλέχθηκε το συγκεκριμένο θέμα εργασίας. Η Κνωσός σίγουρα αποτελεί έναν τόπο ιδιαίτερο. Ακριβώς μέσα από αυτή την ιδιαιτερότητα προκύπτει βέβαια και το γόνιμο έδαφος για τέτοιες προσεγγίσεις, οι οποίες θα ήταν πολύ δυσκολότερο να γίνουν σε άλλους τόπους, το ίδιο αξιόλογους. Ίσως τόποι όπως η Κνωσός να αποτελούν τα εφελθήρια για νέες μεθόδους πρόσληψης και διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Επιπλέον, η διαδικασία μίας διαφορετικής αξιολόγησης των στοιχείων που καλείται μία πρόταση διαχείρισης να λάβει υπόψιν δείχνει ότι ίσως θα πρέπει πριν από μία τέτοιας κλίμακας επέμβαση [και σίγουρα σε αρκετά μεγαλύτερες, όπως αυτή της Ενοποίησης του 2013] θα πρέπει να μελετηθεί πολύ προσεκτικά ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος ο τόπος λειτουργεί, δηλαδή ως οικοσύστημα, ως κοινωνία, ως παλίμψηστο, πλήρης νοήματος. Ο μεγαλύτερος ίσως κίνδυνος που κρύβουν τέτοιου είδους επεμβάσεις, οι οποίες γίνονται ώστε να μπορεί να αναγνωσθεί καλύτερα ένας τέτοιος τόπος από τους επισκέπτες του, είναι να αλλοιώσουν τον τόπο αυτό καθεαυτό. Η πρόταση που συμπεριλαμβάνει η παραπάνω εργασία έχει λάβει υπόψιν όχι μόνο τον κίνδυνο αυτό αλλά και έναν δεύτερο ίσως το ίδιο σημαντικό, αυτόν μίας στρεβλής πρόβλεψης για τον τρόπο με τον οποίο μπορεί αυτός ο τόπος να λειτουργεί στο μέλλον. Επάνω σε αυτόν το δεύτερο κίνδυνο, θα πρέπει να λάβει κανείς σοβαρά υπόψιν ζητήματα όπως τις ανασκαφές που εκκρεμούν στην περιοχή και τον βαθμό επισκεψιμότητας που θα έχει ο χώρος [με την έννοια επισκεψιμότητα εδώ δεν εννοείται η σημασία που της έχει αποδοθεί από νεολογισμούς αλλά αυτή της ικανότητας ενός χώρου να καταστεί επισκέψιμος για έναν όγκο επισκεπτών].

Ο τρόπος που μπορεί να οραματίζεται η κάθε μελέτη την Κνωσό σίγουρα διαφέρει. Αυτό όμως που δε θα πρέπει να διαφοροποιείται σε κάθε περίπτωση που γίνεται λόγος για διαχείριση στην Κνωσό είναι η επάρκεια στην αντίληψη των παραπάνω κινδύνων ώστε η οποιαδήποτε πρόταση να αντιμετωπίζει υπεύθυνα το ιδιαίτερο αυτό, κνωσιακό, τοπίο. Όταν αυτή η δύσκολη συνθήκη θα έχει επιτευχθεί, ίσως δεν θα είναι πια τόσο δύσκολο να μιλήσει κανείς για απουσία περιφράξεων ή για οικισμούς εγγύς των αρχαιολογικών χώρων. Όταν καταστεί αντιληπτό ότι ο τόπος αυτός δεν έχει ανάγκη τόσο την ανάδειξη ή την παραγωγή αφηγημάτων αλλά την πιο προσεκτική προστασία των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του [τα οποία εκτείνονται πέρα από τα μνημεία], τότε δεν θα χρειάζεται να καταφεύγει κανείς σε μεγαλεπήβολα έργα πολιτιστικών διαδρομών και αρχαιολογικών πάρκων, διότι θα υπάρχει κάτι βαθύτερο που θα ορίζει τον τρόπο που η πολιτιστική κληρονομιά θα προβάλλεται μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Πρόκειται για τον ίδιο τον τόπο και τη συνεχή διαδικασία νοηματοδότησής του.

Ένας ακόμα στόχος της εργασίας, λοιπόν, είναι και να μεταδώσει αυτές τις αγωνίες σε μελλοντικές μελέτες που θα γίνουν στην περιοχή. Έτσι, ίσως επιτευχθεί και ο σημαντικότερος στόχος της, η συμβολή της δηλαδή στην σταδιακή αλλαγή παραδείγματος ως προς τον τρόπο που προσεγγίζεται η πολιτική διαχείρισης στην Κνωσό. Τόσο τα τρία βασικά ζητήματα που έχουν αναλυθεί παραπάνω [πρόσβαση, οριοθέτηση, οικισμοί] όσο και το γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο για την σύγχρονη προσέγγιση στον τρόπο που παράγεται και καταναλώνεται η αρχαιολογία στο νησί, αποτελούν κομμάτια του ίδιου επιχειρήματος, δηλαδή την αλλαγή παραδείγματος ως προς τη σύγχρονη πολιτική διαχείρισης. Παρά το γεγονός ότι η πρόταση επέμβασης ίσως να μην ακολούθησε απολύτως τη γραμμή αυτή, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν ως ένα ενδιάμεσο στάδιο προς τους στόχους που έχουν ως εδώ τεθεί. Αυτή θα ήταν η μόνη δίκαιη αντιμετώπιση αυτού του επιχειρήματος εφόσον το ίδιο δεν στοχεύει σε κάποια μορφή υλοποίηση των παραπάνω στόχων αλλά στη διαμόρφωση κατάλληλων συνθηκών ώστε ένα ευρύτερο σύνολο μελετών να ευδοκιμήσει επάνω στους ίδιους στόχους και να επιτύχει βαθύτερες αλλαγές στο γενικότερο και διαρκές ζήτημα της διαχείρισης. Οι βαθύτερες αλλαγές, όμως, δεν σχετίζονται μόνο με πολιτιστικούς παράγοντες αλλά και με πολιτισμικούς εξίσου.

Η κάθε επέμβαση οφείλει να λαμβάνει υπόψιν τόσο τον αντίκτυπο που θα έχει στην τοπική κοινωνία, όσο και τον τρόπο με τον οποίο η συγκεκριμένη κοινωνία θα εξελίξει τον τρόπο που συνδιαλέγεται με τον ίδιο τον τόπο. Αυτή η ανάγκη ασφαλώς ξεπερνά θεσμικά πλαίσια όπως την οριοθέτηση αρχαιολογικών ζωνών, τις διάφορες ρυθμίσεις στον τρόπο που γίνεται η τουριστική αξιοποίηση της περιοχής και το ευρύτερο νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία των μνημείων και του φυσικού κάλλους της περιοχής. Αφορά όπως αναφέρθηκε τη βαθύτερη διαδικασία νοηματοδότησης, τη συνεχώς μεταβαλλόμενη αυτή σχέση των ανθρώπων με τον τόπο τους. Για αυτόν ακριβώς το λόγο τέτοιες μεταβολές δεν μπορούν να προκύψουν μέσα από οποιασδήποτε κλίμακα χωρικό σχεδιασμό. Το μόνο που μπορεί να κάνει μία μελέτη είναι να δημιουργήσει ευνοϊκότερες συνθήκες για αυτή την αλλαγή επί της παραπάνω διαδικασίας. Ένα καλύτερο υπόβαθρο μπορεί να συνεισφέρει όχι μόνο σε ένα διάλογο για την σχέση των ανθρώπων με τον τόπο αυτό, αλλά και σε έναν άλλο, εξίσου σημαντικό διάλογο. Το παραπάνω υπόβαθρο θα φανεί ζωτικής σημασίας και στη σχέση μεταξύ του ακαδημαϊκού λόγου και της δημόσιας αρχαιολογίας, καθώς θα είναι σε θέση να οριοθετήσει πολύ καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο μπορεί ο κάθε τομέας να συμβάλλει στην παραγωγή αφηγημάτων, και της εν γένει διαδικασίας διαχείρισης της συλλογικής μνήμης. Προφανώς αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσα από μία μόνο μελέτη περίπτωσης. Ωστόσο, από αυτό το σημείο ίσως καταφέρει να σημειωθεί τελικά η επιτακτική ανάγκη της μεταφοράς τέτοιων προσεγγίσεων σε ανοικτούς διαλόγους, ώστε κάποια στιγμή, και μέσα από ευνοϊκότερες συνθήκες, να προκύψει αυτή η νέα συνολική προσέγγιση στο ζήτημα της Κνωσού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barret, J.C. & K. Damilati (2004) "Some Light on the Early Origins of Them All: Generalization and the Explanation of Civilization Revisited", στο J.C. Barret & P. Halstead (eds.) *The Emergence of Civilisation Revisited*, Oxford: Oxbow Books, σ.σ. 145-169.
- Betancourt P. P. (2002) "Who was in charge of the Palaces?", στο J. Driessen, I. Schoep and R. Laffineur (eds.) *Aegaeum 23, Monuments of Minos, Rethinking the Minoan Palaces*. Proceedings of the International Workshop "Crete of the Hundred Palaces", Liège: Université de Liège et UT-PASP, σ.σ. 207–212.
- Briault, C. (2007) "Making mountains out of molehills in the Bronze Age Aegean: visibility, ritual kits, and the idea of a peak sanctuary". *World Archaeology* 39:1, London: Routledge, σ.σ. 122-141.
- Brown, A. (1983) *Arthur Evans and the Palace at Minos*, Oxford: Ashmolean Museum
- Catapoti, D. (2006) *From "Power" to "Paradigm": Rethinking the Emergence of the "Palatial Phenomenon" in Bronze Age Crete*. PhD Thesis, Department of Archaeology, University of Sheffield.
- Catapoti, D. (2013) "To Own or to Share? The Crisis of the Past at the Onset of the 21st Century", στο D. Catapoti & M. Relaki (eds.) *An Archaeology of Land Ownership*, Routledge, σ.σ. 260-290.
- Chrysoulaki, S. & L. Platon (1987) "Relations between the Town and Palace of Zakros", στο R. Hägg and N. Marinatos (eds.), *The Function of the Minoan Palaces*, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens: 10-16 June, 1984, Stockholm: Swedish Institute in Athens - Series in 4° [35], σ.σ. 79-84.
- Chryssoulaki, S. (1999) "Minoan Roads and Guard Houses - War Regained", (eds.) Robert Laffineur, *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze*. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14-17 avril 1998, *Aegaeum: Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et UT-PASP* 19. Liège: Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, Program in Aegean Scripts and Prehistory, Austin. σ.σ. 75-83.
- Day, P.M. & D.E. Wilson (2002) "Landscapes of Memory, Craft and Power in Prepalatial and Protopalatial Knossos", στο Y. Hamilakis (ed.), *Labyrinth Revisited : Rethinking 'Minoan' Archaeology*, Oxford: Oxbow Books, σ.σ. 143-166.
- Driessen, J. (1982) "The Minoan Hall in Domestic Architecture on Crete: to be in Vogue in Late Minoan IA?", *Acta archaeologica Lovanensia* 21, σ.σ. 27-92.
- Driessen, J. (1995) "'Crisis architecture' ? Some Observations on Architectural Adaptations as Immediate Responses to Changing Socio-Cultural Conditions", *Topoi* [Vol. 5:1], Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, σ.σ. 63-88.
- Driessen, J. (1999) "Kretes and lawones. Observations on Ethnic Identity of Late Bronze Age Cretans", στο J. Bennet & J. Driessen (eds.) *Minos* [Vol. 33-34], Ediciones Universidad de Salamanca, σ.σ. 83-105.
- Driessen J. (2002) "'The King Must Die' Some Observations on the Use of Minoan Court Compounds", στο J. Driessen, I. Schoep and R. Laffineur (eds.) *Aegaeum 23, Monuments of Minos, Rethinking the Minoan Palaces*. Proceedings of the International Workshop "Crete of the Hundred Palaces", Liège: Université de Liège et UT-PASP, σ.σ. 1–14.
- Driessen, J. (2004) "The Central Court of the Palace at Knossos", στο G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vasilakis (eds.) *Knossos: Palace, City, State* [British School at Athens Studies: Vol. 12], London: British School at Athens, σ.σ. 75-82.
- Driessen, J. (2010a) "Spirit of place. Minoan Houses as Major Actors", στο D. Pullen (ed.) *Political Economies of the Aegean Bronze Age*, Oxford: Oxbow Books, σ.σ. 35-65.

Driessen, J. (2010b) "Beyond the collective. The Minoan Palace in Action", στο M. Relaki & Y. Papadatos (eds) *From the Foundations to the Legacy of Minoan Society*. Studies in honour of Keith Branigan, Proceedings of the international Sheffield colloquium in honor of Keith Branigan, 29 -31 January 2010. Sheffield studies in Aegean Archaeology 12, Oxford: Oxbow Books.

Faure, P. (1916 [2004]) *Ιερά σπήλαια της Κρήτης*, (μετ.) Σ. Καμάρης, Δήμος Ηρακλείου-Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Gere, C. (2009) *Knossos and the prophets of modernism*, Chicago & London: The University of Chicago Press.

Girella, L. & P. Pavúk (2015) "Minoanisation, Acculturation, Hybridisation: the Evidence of the Minoan Presence in the North East Aegean between the Middle and Late Bronze Age", στο N. Chr. Stampolidis, Ç. Maner & K. Kopanias (eds.) *Nostoi: Indigenous Culture, Migration, and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Ages*, Istanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, σ.σ. 387-420.

Hamilakis, Y. (2002) "What future for the 'Minoan Past'". στο Y. Hamilakis (eds) *Labyrinth Revisited : Rethinking 'Minoan' Archaeology*, Oxford: Oxbow Books, σ.σ. 15-21.

Hamilakis, Y. (2006) 'The colonial, the national, and the local: Legacies of the "Minoan" past', στο Y. Hamilakis & N. Momigliano (eds) *Archaeology and European modernity: producing and consuming the "Minoans"*, Padova: Bottega d'Erasmus, σ.σ. 163-182.

Hamilakis, Y. (2007) *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*, Oxford: Oxbow Books,.

Hamilakis, Y. (2014) *Archaeology and the Senses. Human Experience, Memory, and Affect*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hatzaki, E. (2005) *Knossos: The Little Palace*, The British School at Athens Supplementary Volumes [Vol. 38], British School at Athens.

Herzfeld, M. (2002) "The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism", *The South Atlantic Quarterly*. Vol. 101:4, Duke University Press, σ.σ. 899-926.

Hitchcock, L. (1999) 'Postcards from the Edge: Towards a Self-Reflexive Reconstruction of Knossos', *Journal of Mediterranean Archaeology* 12.1, σ.σ. 128-133.

Hitchcock, L. & P. Koudounaris (2002) "Virtual discourse: Arthur Evans and the reconstructions of the Minoan palace at Knossos", στο Y. Hamilakis (ed), *Labyrinth Revisited : Rethinking 'Minoan' Archaeology*, Oxford: Oxbow Books, σ.σ. 40-58.

Hitchcock, L. (2005) "Who Will Personally Invite a Foreigner, Unless He is a Craftsman?: Exploring Interconnections in Aegean and Levantine Architecture", στο R. Laffineur and E. Greco (eds.) *Aegaeum 25 · EMPORIA: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, the 10th Annual Aegean Conference, Italian School of Archaeology, Athens, April 14-18-2004, σ.σ. 691-699.

Hitchcock, L. (2006) "Monumentalizing Hierarchy: The Significance of Architecture in the Emergence of Complexity on Minoan Crete", στο M. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & E. Παπαδοπούλου (επιμ.) *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου [Vol. A2]*, Χανιά, σ.σ. 85-102.

Hitchcock, L. (2007) "Naturalising the cultural: architectonicized landscape as ideology in Minoan Crete", στο R. Westgate, N. Fisher & J. Whitley (eds.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, Cardiff University, April 17-21, 2001, British School at Athens Studies [15], σ.σ. 91-97.

Hitchcock, L. (2008) "Do you see a man skillful in his work? He will stand before kings': Interpreting Architectural Influences In the Bronze Age Mediterranean", *Ancient West & East [Vol. 5]*, Peeters, σ.σ. 17-49.

- Hood, S. & D. Smith (1981) *Archaeological survey of the Knossos area*, London: British School at Athens.
- Hood, S. & W.E. Taylor (1981) *The Bronze Age palace at Knossos: plan and sections*, London: British School at Athens.
- Hood, S & G. Cadogan (2011) *Knossos. Excavations 1957-1961. Early Minoan*, The British School at Athens Supplementary Volumes [Vol. 46], British School at Athens.
- Jusseret, S. & M. Sintubin (eds.) (2017) *Minoan Earthquakes. Breaking the Myth through Interdisciplinarity*, Studies in Archaeological Sciences, Leuven University Press
- Karetsou A. (1980) "The Peak Sanctuary of Mt. Juktas", in R. Hägg and N. Marinatos (eds.) *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens: 12-13 May 1980*, Stockholm, σ.σ. 137-153.
- Kienzle, P. (1998) *Conservation and Reconstruction at the Palace of Minos at Knossos - vol. 1* [Submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Architecture], University of York.
- Kostopoulou, E. (2014) "The Minoans, the Ottomans and the British: The Eastern Mediterranean as an Imperial Space", στο Ö. Çaykent & L. Zavagno (eds.) *Islands of the Eastern Mediterranean. A History of Cross-Cultural Encounters*, Chapter 6, London: I.B. Tauris & Co Ltd, σ.σ. 100-117.
- Lekakis, S. (2009) "Creating a basic schema for the 'experiential approach' in site management; the visitor perception", στο J. Thomas & V.O. Jorge (eds.) *Archaeology and the politics of vision in a post-modern context*, Cambridge Scholar publishing, σ.σ. 292-305.
- Macdonald, C. (2010) "Crete: Knossos", στο E.H. Cline (eds) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Oxford: Oxbow Books, σ.σ. 529-542.
- Manteli, K. & D. Evely (1995) "The Neolithic levels from the Throne Room System, Knossos", στο *The Annual of the British School at Athens* [Vol. 90], London.
- Moody, J. (2009) "Environmental Change and Minoan Sacred Landscapes", στο *Hesperia Supplements* [Vol. 42], *Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, The American School of Classical Studies at Athens, σ.σ. 241-249.
- Nowicki, K. (1987) "Topography of refuge settlement in Crete", *JRGZM* 34:213- 34. *The History and Setting of the Town at Karphi*, *SMEA* 26, σ.σ. 235-256.
- Nowicki, K. (2001) "Minoan peak sanctuaries: reassessing their origins", στο R. Laffineur & R. Hägg (eds) *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference / 8e Rencontre égéenne internationale. Göteborg: 12-15 April 2000*, *Aegaeum* 22, Liège: Université de Liège.
- Nora, P. (1989) "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", στο *Representations*. No. 26: Special Issue: Memory and Counter-Memory, University of California Press, σ.σ. 7-24.
- Papadopoulos, J. K. (1997) "Knossos", στο M. de la Torre (ed.) *The conservation of archaeological sites in the Mediterranean region*, Los Angeles: The Getty Conservation Institute, σ.σ. 93-125.
- Papadopoulos, J. K. (2005) "Inventing the Minoans: Archaeology, Modernity and the Quest for European Identity", *Journal of Mediterranean Archaeology*, Vol. 18:1, Cotsen Institute of Archaeology, Fowler Museum, Los Angeles: University of California, σ.σ. 87-149.
- Peatfield, A. (1987) "Palace and Peak: The Political and Religious Relationship between Palaces and Peak Sanctuaries", στο

- R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens: 10-16 June, 1984*, Stockholm: Swedish Institute in Athens, Series in 4° [35], σ.σ. 89-93.
- Peatfield, A. (2001) "Divinity and Performance on Minoan Peak Sanctuaries", στο R. Laffineur & R. Hägg (eds) *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference / 8e Rencontre égéenne internationale: Göteborg, 12-15 April 2000*, Aegaeum 22, Liège: Université de Liège, σ.σ. 51-55.
- Pendlebury, J. & A. Evans (1933) *A handbook to the palace of Minos at Knossos with its dependencies*, London: Macmillan & Co. Limited.
- Plantzos, D. (2012) "Archaeology after the End of History", *Historein* 12, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, σ.σ. 68-78.
- Puglisi, D. (2013) "The view from the day after. Some observations on the Late Bronze Age I final destructions in Crete", στο J. Driessen (ed.) *Destruction. Archaeological, Philological and Historical Perspectives*, Leuven: Leuven University Press, σ.σ. 171-182.
- Rackham, O. & J. Moody (2004 [1996]) *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, (μετ.) Κ. Σμπόνιας & Α. Χανιώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Schnapp, A. (2004) *Η κατάκτηση του παρελθόντος*, Κ. Δελούκα (μετ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Schoep, I., P. Tomkins & J. Driessen [eds.] (2012) [Συλλογή Άρθρων] *Back to the beginning: Reassessing social and political complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, Oxford: Oxbow Books.
- Simmel, G., E. H. Gombrich & J. Ritter (2004 [1913]) *Το τοπίο*, (μετ.) Λευτέρης Αναγνώστου, Γιώργος Σαγκριώτης, Νίκος Δασκαλοθανάσης και Διονύσης Καββαθάς, Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός.
- Soetens, S., A. Sarris, & S. Topouzi (2001) "Peak sanctuaries in the Minoan cultural landscape", στο Θ. Δετοράκης & Α. Καλοκαιρινός (επιμ.) *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, Ευγενία & Αησιλάος Καλουτσάκης, (eds) *A2: Προϊστορική Περίοδος, Ανασκαφικά Δεδομένα*, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ.σ. 313-327.
- Soetens, S., J. Driessen, A. Sarris, & S. Topouzi (2002) "The Minoan peak sanctuary landscape through a GIS approach", στο F. Djindjian & P. Moscati (eds.) *XIV Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences: Liege - Belgium - September 2001*, Commission IV. Data Management and Mathematical Methods in Archaeology, *Proceedings of Symposia 1.3, 1.5, 1.8, 1.10, All'Insegna del Giglio*, Firenze: Archeologia e Calcolatori 13, σ.σ. 161-170.
- Soles, J.S. (1995) "The functions of a cosmological center: Knossos in palatial Crete", στο R. Laffineur & W.D. Niemeier *Politeia: society and state in the Aegean bronze age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference*, Liege: University of Liege, σ.σ. 405-414.
- Solomon, E. (2005) "Το αρχαιολογικό μνημείο ως τοπίο: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις μιας γεωγραφικής έννοιας", στο Σ. Δημητρίου (επιμ.), *Κριτική διεπιστημονικότητα [Τόμος 1]*, Αθήνα: Σαββάλας, σ.σ. 74-97.
- Solomon, E. [2006(a)] "Knossos: Social uses of a monumental landscape", στο Y. Hamilakis & N. Momigliano (eds) *Archaeology and European modernity: producing and consuming the "Minoans"*, Padova: Bottega d'Erasmus, σ.σ. 163-182.
- Solomon, E. [2006(b)] "Προς μία ανθρωπολογική προσέγγιση της Κνωσού: Ζητήματα σύγχρονης κρητικής ταυτότητας και μινωική κληρονομιά", στο Θ. Δετοράκης & Α. Καλοκαιρινός (επιμ.) *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ.σ. 33-49.
- Solomon, E. (2008) "Getting Lost in the Labyrinth": Tourists at the Site of Knossos, στο O. Menozzi, M. L. Di Marzio and D.

- Fossataro (eds), SOMA 2005. Proceedings of the IX Symposium on Mediterranean Archaeology, Chieti (Italy), 24-26 February 2005, Oxford: British Archaeological Reports, σ.σ. 455-461.
- Tomkins, P. & I. Schoep (2010) "Early Bronze Age: Crete", στο E.H. Cline (ed.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Oxford: Oxbow Books, σ.σ. 66-76.
- Tyree, L. (2001) "Diachronic changes in Minoan cave cult", στο R. Laffineur & R. Hägg (eds.) *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*. Proceedings of the 8th International Aegean Conference / 8e Rencontre égéenne internationale: Göteborg, 12-15 April 2000, *Aegaeum* 22: 2. Sanctuaries, Liège: Université de Liège, σ.σ. 39- 50.
- Terrell, J.E. & J.P. Hart (2008) "Domesticated Landscapes", στο B. David and J. Thomas (eds.) *Handbook of Landscape Archaeology*, Left Coast Press, Walnut Creek, California, σ.σ. 328-332.
- Tyree, L. (2006) "Minoan sacred caves: The natural and political landscape", στο Θ. Δετοράκης & Α. Καλοκαιρινός (επιμ.) *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Ε. Ταμπακάκη & Α. Καλουτσάκης (επιμ.) Α2: Προϊστορική Περίοδος, Ανασκαφικά Δεδομένα, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ.σ. 329-342.
- Vasilakis, A. (2004) "Τα τοπωνύμια της Κνωσού", στο G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vasilakis (eds.) *Knossos: Palace, City, State [British School at Athens Studies: Vol. 12]*, London: British School at Athens, σ.σ. 493-496.
- Vavouranakis, G. (2013) "Working on a Dream: The 'Palace of Minos' at Knossos in Archaeological Research, Heritage Protection and Daily Life", *Cultural History* 2.2, Edinburgh University Press. σ.σ. 213-231.
- Warren, P. (1980) "Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1980", Part I. *Archaeological Reports*, (27), σ.σ. 73-92.
- Warren, P. (1982) "Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1980", Part II. *Archaeological Reports*, (29), σ.σ. 63-87.
- Warren, P. (1984) "Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1980", Part III. *Archaeological Reports*, (31), σ.σ. 124-129.
- Whitelaw, T. (2001) "From sites to communities: defining the human dimensions of Minoan urbanism", στο K. Branigan, (ed.) *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield Academic Press, Sheffield, σ.σ. 15-37.
- Whitelaw, T. (2004) "Estimating the population of Neopalatial Knossos", στο G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vasilakis (eds.) *Knossos: Palace, City, State [British School at Athens Studies: Vol. 12]*, London: British School at Athens, σ.σ. 147-158.
- Wiener, M.H. (1987) "Trade and Rule in Palatial Crete", στο R. Hägg and N. Marinatos (eds.) *The Function of the Minoan Palaces*, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens: 10-16 June, 1984, Swedish Institute in Athens, Series in 4°, 35, Stockholm, σ.σ. 261-268.
- Wright, J.C. (2004) "The emergence of Leadership and the Rise of Civilization in the Aegean", στο J.C. Barrett & P. Halstead (eds.) *The Emergence of Civilisation Revisited*, Oxford: Sheffield Studies in Aegean Archaeology, σ.σ. 64-89.
- Αθανασίου, Κ. (2015) "Η διερεύνηση των ετεραρχικών δομών της μινωικής κοινωνίας", *Urban Conflicts: Εργαστήριο – Συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη, Θεσσαλονίκη*, σ.σ. 20-33.
- Ανδριώτης, Νίκος (2002) *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16ος - 19ος αι.)* [διδακτορική διατριβή], τομ.Α'- Β', Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου.
- Βαβουρανάκης, Γ. (2012) "Τοπίο και Αρχαιολογία στην Ελλάδα: σημειώσεις για μία παρεξηγημένη σχέση", στο Δ. Μουρελάτος (επιμ.) *Πόλη και Ύπαιθρος στη Μεσόγειο, Διαχρονία Παράρτημα Β*, Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας-Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σ.σ. 39-52.

- Βαβουρανάκης, Γ. [2015(a)] Ανάκτορο και κράτος στη μινωική Κρήτη: Η σημασία της κοινωνικής αναπαραγωγής, *Urban Conflicts: Εργαστήριο – Συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη*, Θεσσαλονίκη, σ.σ. 61-72.
- Βαβουρανάκης, Γ. [2015(b)] *Εικόνα και αρχαιολογία* [ηλεκτρ. έκδοση], Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Βασιλάκης, Σ.Α. (2006) "Η εξέλιξη των προανακτορικών οικισμών στη νότια Κρήτη". *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ε. Ταμπακάκη, Α. Καλουτσάκης (επιμ.), Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ.σ. 329-342.
- Γάσπαρης, Χ. (1994) *Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι.*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν.
- Επιστημονική Επιτροπή Κνωσού (επιμ.) (2008) *Κνωσός 2000 - 2008. Συντήρηση, στερέωση και ανάδειξη του ανακτόρου και του αρχαιολογικού χώρου*, Ηράκλειο : ΥΠ.ΠΟ Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε.
- Ζανόν, Φ. (2011) *Εξωτισμός και αρχαιολογία στο έργο του Sir Arthur Evans* [διδακτορική διατριβή], Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο: Τομέας Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού - Θεωρία Αρχιτεκτονικής.
- Ζώης, Α. (1996) *Κνωσός: Το εκστατικό όραμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Λαμπρινουδάκης, Β. (2006) "Προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας της ολοκληρωμένης προστασίας των μνημείων", *Αξιοποίηση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς*, Σεμινάριο της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Αθήνα - Δελφοί 17-19 Μαρτίου 2003, Αθήνα: Πρακτικά, Εκδ. Τ.Α.Π.Α.
- Μαντέλη, Κ. (1991) "Το οικιστικό σύστημα στην Νεολιθική Κρήτη σε σχέση με την Γεωμορφολογία του νησιού", *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, σ.σ. 435-447.
- Μαντέλη, Κ. (2011) "Η νεολιθική Κνωσός στο πολιτιστικό πλαίσιο της νησιωτικής αρχαιολογίας", στο Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.) *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου [Vol. A2]*, Χανιά, σ.σ. 101-109.
- Μαντζουράνη, Ε. (2002) *Προϊστορική Κρήτη. Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική. Από τη νεολιθική εποχή έως και τους νεοανακτορικούς χρόνους*, Αθήνα: Ινστιτούτο Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Μαστραντώνης, Π. (2008) *Διαχείριση αρχαιολογικών έργων - Θεωρητικό πλαίσιο και ανάπτυξη εξειδικευμένων εργαλείων*, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Μαστραντώνης, Π. (2009) *Όψεις διαχείρισης κινδύνου σε αρχαιολογικά έργα*, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- Πλάντζος, Δ. (2014) *Οι αρχαιολογίες του κλασικού. Αναθεωρώντας τον εμπειρικό κανόνα*, Αθήνα: 21ος Παράλληλος.
- Πλάντζος, Δ. (2016) *Το πρόσφατο μέλλον. Η κλασική αρχαιότητα ως βιοπολιτικό εργαλείο*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Σακελλαράκης, Γ. (1995) *Ανασκάπτωντας το παρελθόν, Ίκαρος*.
- Σακελλαράκης, Γ. (1998) *Αρχαιολογικές αγωνίες στην Κρήτη του 19ου αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Σακελλαράκης, Γ. (2002) *Κρήτη. Αρχάνες*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σπανάκης, Σ.Γ. (1991) *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων [τ. Α' & Β']*, Ηράκλειο: Γραφικές Τέχνες Γ. Δετοράκης.
- Τερζάκης, Φ. (2010) "Ερείπια και αναστηλώσεις: Προβλήματα ερμηνευτικής ανακατασκευής στην αιγαιακή αρχαιολογία", Άρθρο στην ιστοσελίδα της Ελευθεροτυπίας: <<http://www.enet.gr/?i=issue.el.home&date=11/09/2010&id=201232>> (τελευταία επίσκεψη: 09/02/2017).

Παράρτημα Μελετών
κατά χρονολογική σειρά

Ρυθμιστικό Σχέδιο Ηρακλείου [1966] Αριστομένης Προβελέγγιος.

Ειδική Χωροταξική Μελέτη Ευρύτερης Περιοχής Κνωσού [1995] Περιφέρεια Κρήτης.

Knossos Urban Landscape Project [Whitelaw, T., M. Bredaki & A. Vasilakis (2005-2010)] BSA & 23η Ε.Π.Κ.Α.

Ρυθμιστικό Σχέδιο και πρόγραμμα Προστασίας Περιβάλλοντος οικιστικού Συγκροτήματος Ηρακλείου: Β' Φάση Μελέτης [2012] ΥΠΕΚΑ.

Μελέτη Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Κνωσού - Αρχανών - Καρτερού. Α' Φάση Μελέτης [2013] Διεύθυνση Χωρικού Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος της Περιφέρειας Κρήτης.

Μνημόνιο συνεργασίας μεταξύ του Δήμου Ηρακλείου Κρήτης και του Σωματείου «ΔΙΑΖΩΜΑ» [14 Μαρτίου 2017] Δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα του σωματείου. (τελευταία επίσκεψη: 16/11/2017)

Link 1: <http://www.diazoma.gr/deltia-typou/%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BE%CF%8D-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B4%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%85-%CE%B7%CF%81%CE%B1%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BF/>

Link 2 [υπογραφή του Μνημονίου συνεργασίας]: <http://www.diazoma.gr/site-assets/%CE%9C%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CF%8C%CE%BD%CE%B9%CE%BF-%CE%94%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%85-%CE%97%CF%81%CE%B1%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CE%94%CE%99%CE%91%CE%96.pdf>